

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Παιδείας,
Έρευνας και Θρησκευμάτων

ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΥΜΑΤΩΝ
ΝΑΖΙΣΜΟΥ
ΔΙΣΤΟΜΟΥ

Claims Conference ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

ΕΒΡΑΪΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

21^ο ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ ΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ
ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δίστομο

9-10 Νοεμβρίου 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟΥ	3
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΟΜΙΛΗΤΩΝ	5
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΟΥΔΑΡΟΥ	
ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΙΩΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ	8
ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΖΕ	
Η ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΟΛΥΜΕΣΩΝ: Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ (1941-45)	14
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ	
ΑΝΤΙΠΟΙΝΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ: Η ΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΔΙΣΤΟΜΟΥ	20
ΑΜΑΛΙΑ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ	
ΝΑ ΘΥΜΑΣΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ: ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΦΑΓΗ ΣΤΟ ΔΙΣΤΟΜΟ	24
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ	
Ο ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ)	30
ΟΡΙΕΤΤΑ ΤΡΕΒΕΖΑ–ΣΟΥΣΗ	
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΣΚΕΥΕΣ ΤΟΥ Ε.Μ.Ε. ΓΙΑ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ	34
ΝΙΝΑ ΑΛΚΑΛΗ	
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	37
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	44

Πρόγραμμα

Πέμπτη 9 Νοεμβρίου 2017

13.00-13:30	Εγγραφή συμμετεχόντων
13.30-14:00	Σύντομοι Χαιρετισμοί Εισαγωγή: Ζανέτ Μπαττίνου Διευθύντρια Ε.Μ.Ε.
	ΜΕΡΟΣ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
14:00-14:30	Αναστασία Λουδάρου Στα ίχνη της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια της μακράς ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων
14:30-15:00	Ελένη Μπεζέ Η ψηφιακή εφαρμογή πολυμέσων: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων (1941-45)
15:15-15:45	Διάλειμμα για καφέ ή τσάι
15:45-16:15	Αλεξάνδρα Πατρικίου Αντίποινα την περίοδο της γερμανικής Κατοχής: Η Σφαγή του Διστόμου
16:15-16:45	Αμαλία Παπαϊωάννου Να θυμάσαι τα παιδιά: Διδάσκοντας τη Σφαγή στο Δίστομο
16:45-17:30	«Ένα τραγούδι για τον Αργύρη» (ταινία)
17:30-18:30	Ξενάγηση στο Μουσείο Θυμάτων Ναζισμού

Παρασκευή 10 Νοεμβρίου 2017

	ΜΕΡΟΣ 2: ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ
10:00-11:00	Επίσκεψη στο Μουσείο Διστόμου
11:30-12:30	Αλεξάνδρα Πατρικίου Ο αντισημιτισμός στη νεότερη εποχή. Η περίπτωση της Ελλάδας (εργαστήριο)
12:30-13:00	Οριέττα Τρέβεζα Εκπαιδευτικά προγράμματα και μουσειοσκευές του Ε.Μ.Ε. για το Ολοκαύτωμα
13:00-14:00	Ελαφρύ Γεύμα
14:00-15:00	Νίνα Αλκαλά Προτάσεις για μια βιωματική διδασκαλία του Ολοκαυτώματος μέσω της τέχνης (εργαστήριο)
15:00-16:00	Ελένη Μπεζέ Η συμβολή των προφορικών μαρτυριών στη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος (εργαστήριο)
16:00-16:30	Ερωτήσεις - Συζήτηση

Το σεμινάριο απευθύνεται σε δασκάλους και καθηγητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τελεί υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Θα διεξαχθεί στην **αίθουσα του δημοτικού συμβουλίου στο Δημαρχείο Διστόμου**. Παρακαλούμε επικοινωνήστε με την **Αλεξάνδρα Πατρικίου** (apatrkiou@jewishmuseum.gr) στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος για δηλώσεις συμμετοχής και όλες τις σχετικές πληροφορίες, το αργότερο μέχρι την **Δευτέρα 30 Οκτωβρίου 2017**

(περιορισμένος αριθμός θέσεων). Προκειμένου να δοθούν βεβαιώσεις συμμετοχής, απαιτείται η παρακολούθηση ολόκληρου του σεμιναρίου.

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος
Νίκης 39, 105 57 Αθήνα
Τηλ. 210.32.25.582

e-mail: info@jewishmuseum.gr
website: www.jewishmuseum.gr
Φαξ. 210.32.31.577

Βιογραφικά σημειώματα ομιλητών **Εικοστού πρώτου Σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς**

Αναστασία Λουδάρου

Η Αναστασία Λουδάρου γεννήθηκε στο Τορόντο του Καναδά. Σπούδασε Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου και αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου ειδίκευσης στη Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων και υποψήφια διδάκτορας στον τομέα της Αρχαίας Ιστορίας του Α.Π.Θ., με αντικείμενο τη μελέτη της εβραϊκής διασποράς από τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως και την περίοδο της αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού. Από το 2007 εργάζεται στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος ως ερευνήτρια, ενώ από το 2009 είναι υπεύθυνη διαχείρισης του προγράμματος ψηφιοποίησης της συλλογής του Ε.Μ.Ε., στα πλαίσια της συμμετοχής του Μουσείου στο συγχρηματοδοτούμενο υποέργο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής υπό τον τίτλο *Judaica Europeana*. Συμμετέχει ως επιστημονικός συνεργάτης στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα της Χαρτογράφησης των Εβραϊκών κοινοτήτων του Βυζαντίου (*Mapping the Jewish Communities of the Byzantine Empire*) υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Cambridge Nicholas de Lange. Είναι μέλος του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Ελλάδα, ενώ επί σειρά ετών συμμετείχε στην πανεπιστημιακή ανασκαφή της Μινώας-Αμοργού υπό τη διεύθυνση της Ομότιμης Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλας Μαραγκού.

Ελένη Μπεζέ

Η Ελένη Μπεζέ γεννήθηκε στο Μονπελλιέ το 1974. Σπούδασε στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα (DEA) Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης (*Université Paris I – Panthéon-Sorbonne*) και στο Μεταπτυχιακό Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έχει εργαστεί στην ιδιωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ως επιμελήτρια εκδόσεων. Από το 2011 συμμετέχει σε εκπαιδευτικές δράσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, ενώ από τις αρχές του 2016 εργάζεται στον ίδιο φορέα ως υπεύθυνη για τον εμπλουτισμό και την ψηφιοποίηση του Αρχείου Προφορικών Μαρτυριών επιζώντων της Shoah, καθώς και ως υπεύθυνη για τα επιμορφωτικά σεμινάρια που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς. Εκπονεί διδακτορική διατριβή με θέμα «Εβραίοι της Ελλάδας μετά τη Shoah. Ζητήματα μνήμης και ταυτότητας» στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Στη διατριβή της, που επικεντρώνεται στην περίοδο 1945-1955, διερευνά ποικίλες εκφάνσεις της μεταπολεμικής εβραϊκής ταυτότητας μέσα από τα αρχεία και τον δημόσιο λόγο τριών κοινοτήτων της χώρας (Θεσσαλονίκης, Αθήνας και Ιωαννίνων), καθώς και μέσα από ατομικές διαδρομές μελών των εν λόγω κοινοτήτων.

Ζανέτ Μπαττίνου

Η Ζανέτ Μπαττίνου γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Γιάννενα. Σπούδασε Φιλολογία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και συμμετείχε σε πανεπιστημιακές ανασκαφές

και έρευνες. Εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο του Κέηπ Τάουν, στη Νότιο Αφρική, ως βοηθός έρευνας στο Τμήμα Αρχαιολογίας του Χώρου και Αρχαιομετρίας, όπου δημιούργησε πρωτότυπη βάση δεδομένων για όλες τις αρχαιολογικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής. Από το 1994 εργάζεται ως Επιμελήτρια και από το 2001 ως Διευθύντρια στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Παράλληλα, ολοκλήρωσε κύκλο σπουδών Μουσειολογίας. Έχει συμμετάσχει σε διεθνή συνέδρια εκπροσωπώντας το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και συνεργάζεται σε πολλά ευρωπαϊκά προγράμματα με αντικείμενο θέματα μουσειογραφικά ή σχετικά με τον ελληνικό εβραϊσμό. Άρθρα της σχετικά με την ιστορία και το έργο του Μουσείου και την ελληνοεβραϊκή τέχνη και παράδοση έχουν δημοσιευτεί σε σχετικά περιοδικά και βιβλία στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Άμεσο ενδιαφέρον αποτελεί η συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας και της αναζήτησης στοιχείων για την πρώιμη εγκατάσταση των Εβραίων στην Ελλάδα και ο μουσειογραφικός εκσυγχρονισμός των ελληνικών μουσείων. Έχει λάβει μέρος στις τακτικές συναντήσεις του οργανισμού International Holocaust Remembrance Alliance από το 2000, ως μέλος της Ελληνικής Εθνικής Αποστολής, ενώ από το 2005, υπηρετεί ως εκπρόσωπος της χώρας μας στην Επιτροπή Μουσείων και Μνημείων του παραπάνω διεθνούς οργανισμού. Από το 2001, με δική της πρωτοβουλία και καθοδήγηση, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ξεκίνησε να εκπονεί ποικίλα προγράμματα εκπαίδευσης για το Ολοκαύτωμα, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, ενώ εξακολουθεί να αποτελεί τον κύριο φορέα διοργάνωσης σχετικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα.

Αλεξάνδρα Πατρικίου

Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1979 και από τον Ιανουάριο του 2017 εργάζεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ως ερευνήτρια. Είναι διδάκτορας Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου (2012), όπου και πραγματοποίησε μεταδιδακτορική έρευνα στο Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας με θέμα τη διεκδίκηση και απόδοση των κατασχεθεισών εβραϊκών περιουσιών. Υπήρξε υπότροφος του ΙΚΥ (2006-2009) και του Ιδρύματος Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Νίκος και Λύντια Τρίχα (2010-2011). Το 2009 έλαβε ερευνητική υποτροφία για τη βιβλιοθήκη και το αρχείο του Princeton University (Stanley J. Seeger Center for Hellenic Studies). Έχει συνεργαστεί με το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης για την επιμέλεια της έκθεσης «Καλλιτέχνες και Λογοτέχνες στα αναγνωστικά, 1860-1960» (Ιανουάριος-Μάρτιος 2010) υπό την επιστημονική επίβλεψη του Αλέξη Δημαρά. Το 2014 το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών/Ίδρυμα Μανόλης Τριανταφυλλίδης και η Εταιρεία Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη εξέδωσαν με δική της επιμέλεια συλλογή ανάλεκτων κειμένων του Αλέξανδρου Δελμούζου (*Η γλώσσα είναι μόνο μέσον*, Αθήνα 2014). Έχει δημοσιεύσει εργασίες πάνω στην ιστορία της δεκαετίας του 1940, στον αντισημιτικό λόγο, στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και στον δημοτικισμό.

Αμαλία Παπαϊωάννου

Η Αμαλία Ν. Παπαϊωάννου γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Δίσομο. Σπούδασε στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Έχει εργαστεί στη δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Είναι τελειόφοιτη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με κατεύθυνση στην Αρχαιολογία. Το 2015 επιμορφώθηκε στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό

Τμήμα Μουσειολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τον σχεδιασμό Μουσειοπαιδαγωγικών Δραστηριοτήτων για την Υποχρεωτική Εκπαίδευση. Το 2015 παρακολούθησε τις εργασίες του 14ου Σεμιναρίου για εκπαιδευτικούς του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος και τον Ιούλιο του ίδιου έτους επιμορφώθηκε στο International School for Holocaust Studies του Yad Vashem στο Ισραήλ. Από το 2016 είναι μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Μουσείου Θυμάτων Ναζισμού στο Δίστομο και υπεύθυνη για την εκπαιδευτική πολιτική του Μουσείου. Το 2017 σε συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος σχεδίασε τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Μουσείου Θυμάτων Ναζισμού.

Νίνα Αλκαλάη

Η Νίνα Αλκαλάη σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Δημόσιο Δίκαιο στη Νομική Σχολή Αθήνας, Χορό και Χοροθεραπεία στην Αθήνα και το Λονδίνο (Laban Centre, City University, London). Από το 1987 ασχολείται με τη διδασκαλία, τη χορογραφία και τη συγγραφή κειμένων. Έχει συνεργαστεί με το εκδοτικό τμήμα του Μεγάρου Αθηνών, του Μεγάρου Θεσσαλονίκης, του Φεστιβάλ Αθηνών και του Φεστιβάλ Καλαμάτας, ενώ συνεχίζει τη συνεργασία με τη Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση. Τομεάρχης Χορού στο Εθνικό Κέντρο Θεάτρου και Χορού (2008-10), μέλος του Δ.Σ της Ευρωπαϊκής Ένωσης Χοροθεραπείας (2010-12) και της Ένωσης Χοροθεραπευτών Ελλάδας (2013-2016). Από το 2005 ανήκει στην εκπαιδευτική ομάδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας για σεμινάρια μέσω των Τεχνών σε μαθητές και καθηγητές. Από το 2011 συνεργάζεται ως χοροθεραπεύτρια στο κλειστό πρόγραμμα αποτοξίνωσης γυναικών του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής. Έχει λάβει μέρος σε ελληνικά και διεθνή Συνέδρια για το Χορό, την εκπαίδευση και τη Θεραπεία μέσω των Τεχνών και είναι μέλος της εκπαιδευτικής ομάδας της Ένωσης Χοροθεραπευτών Ελλάδας.

Οριέττα Τρέβεζα-Σούση

Η Οριέττα Τρέβεζα-Σούση γεννήθηκε το 1971 και μεγάλωσε στην Αθήνα. Τελείωσε το Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο με ειδίκευση στην Διακόσμηση Εσωτερικών Χώρων. Συνέχισε τις σπουδές της στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (Τ.Ε.Ι.), στη Σχολή Γραφικών και Καλλιτεχνικών Σπουδών, Τμήμα Σχεδιασμού Εσωτερικών και Εξωτερικών Χώρων. Από το 1995 εργάζεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, ως Υπεύθυνη Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, οργανώνοντας επισκέψεις σχολείων στο Μουσείο και τα αντίστοιχα εκπαιδευτικά προγράμματα. Το 1997 παρακολούθησε μαθήματα Μουσειολογίας στα προγράμματα Επιμόρφωσης Ενηλίκων του Κολλεγίου Αθηνών. Το 2003 ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Τμήμα Εκπαίδευσης Ερμηνευτών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Παιδικού Μουσείου. Το 2005 παρουσίασε το θεατρικό δρώμενο του Ε.Μ.Ε. «Η Ιστορία του Αλβέρτου», στο πλαίσιο του σεμιναρίου «Το θέατρο ως μέσον διαπολιτισμικής αγωγής» του Κέντρου Σχολικού και Ερασιτεχνικού Θεάτρου. Το 2006 επανέλαβε την παρουσίαση σε αντίστοιχο σεμινάριο του ICOM, ενώ συμμετείχε και στο επτάημερο σεμινάριο για Έλληνες εκπαιδευτικούς του Yad Vashem. Έχει γράψει και εικονογραφήσει δύο εκπαιδευτικά βιβλία για παιδιά, *Τα ξυλοπάπουτσα διηγούνται* και *Ο Φίλος μου ο Ααρών*, ενώ έχει δημιουργήσει και σειρά Μουσειοσκευών για το Ε.Μ.Ε.

Στα ίχνη της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων

Αναστασία Λουδάρου

Οι Εβραίοι, νομαδικός λαός σημιτικής καταγωγής, υπήρξαν ήδη από την τρίτη χιλιετία π.Χ. λαός της μετανάστευσης. Η περίοδος των Βασιλέων (10ος αι. π.Χ.) ήταν η περίοδος ακμής του Βασιλείου του Ισραήλ, όπου ανθούσε το διαμετακομιστικό εμπόριο, όπως αποκαλύπτει η πληθώρα των αγγείων, που έχουν έρθει στο φως¹. Το 922 π.Χ. το ενιαίο ισραηλιτικό βασίλειο διασπάται (περίοδος των Κριτών) και δημιουργείται τότε το βόρειο Βασίλειο του Ισραήλ και το νότιο Βασίλειο του Ιούδα. Το 722 π.Χ. το Βασίλειο του Ισραήλ καταλύεται από τους Ασσυρίους, ενώ το 586 π.Χ., ακολουθεί και η κατάλυση του Βασιλείου του Ιούδα από τους Βαβυλωνίους.

Η *Βαβυλωνιακή αιχμαλωσία* σηματοδότησε την πρώτη φάση της εβραϊκής μετανάστευσης, γνωστής και ως *Διασποράς*. Η εξορία από τη Βαβυλώνα, οδήγησε στην εγκατάσταση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού στην Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, όπου οι εγκατεστημένοι πλέον πληθυσμοί σχημάτισαν τις πρώτες κοινότητες². Με την επικράτηση των Περσών και την κατάλυση του βαβυλωνιακού κράτους, οι εξόριστοι Ιουδαίοι, με το διάταγμα του Πέρση βασιλιά Κύρου, το οποίο τους παραχωρούσε πλήρη θρησκευτική αυτονομία, ήταν ελεύθεροι να επιστρέψουν στα εδάφη τους. Ωστόσο, μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που ήδη ήταν εγκατεστημένο σε πόλεις της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου (Ελεφαντίνη, Μυγδονία, Μέμφιδα), ακόμα και μετά την κατάκτηση της τελευταίας από τον Καμβύση (525 π.Χ.), επέλεξε να μην επιστρέψει, εξαιτίας της κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας, που απολάμβανε στα νέα εδάφη³. Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν τις σχέσεις των Ελλήνων με τη γη του Ισραήλ, ήδη, από τον 6^ο αιώνα π.Χ., αν όχι και νωρίτερα. Αττικά νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται στα χρόνια λίγο πριν την πτώση της περσικής αυτοκρατορίας, αποδεικνύουν, με σχετική ασφάλεια, ότι η αττική δραχμή ήταν το κυρίαρχο νόμισμα της ευρύτερης περιοχής και επιβεβαιώνουν τις βιβλικές αναφορές που κάνουν λόγο για στενούς εμπορικούς δεσμούς μεταξύ Ελλήνων και Ιουδαίων⁴.

Επαφές μεταξύ Ιουδαίων και Ελλήνων αρχικά σε ένα πρώτο στρατιωτικό και πολιτιστικό επίπεδο καταγράφονται πολύ πριν από τις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αλλά κυρίως μετά από αυτές. Γνωρίζουμε με ασφάλεια ότι στους μισθοφορικούς στρατούς του

¹ Graetz, H., *History of the Jews*, vol. I (London 1911), 339 – 364 και Stewart, A. – Martin, S., R. «Attic Imported Pottery at Tel Dor, Israel: An Overview», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No.337, (Feb. 2005), 79-94.

² Mazur, D.B., *Studies on Greek Jewry in Greece* (Athens 1935), 7-8.

³ Ιερ. 52, 28-30. Bowman S., *Jewish Diaspora in the Greek World* - Introduction: Diaspora vs. Galut, στο Ember R.C. et al. (2005), *Encyclopedia of diasporas: immigrant and refugee culture around the world*, Springer Press: New York, 192 – 200.

⁴ Reifenberg, A., *Ancient Jewish Coins*, nos. I a – 3 ⁴(Jerusalem 1940), 5-9 και Iω. 4, 4 – 6 [... και τί ὑμεῖς ἐμοί, Τύρος και Σιδών και πᾶσα Γαλιλαία ἄλλοφύλων; ..... και τοὺς υἱοὺς Ἰούδα και τοὺς υἱοὺς Ἰερουσαλήμ ἀπέδοσθε τοῖς υἱοῖς τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐξώσητε αὐτοὺς ἐκ τῶν ὀρίων αὐτῶν...], Ιεζ. 27, 13 - 17[...ἡ Ἑλλάς και ἡ σύμπασα και τὰ παρατείνοντα, οὗτοι ἐνεπορεύοντό σοι ἐν ψυχαῖς ἀνθρώπων και σκεύη χαλκᾶ ἔδωκαν τὴν ἐμπορίαν σου. υἱοὶ Ροδίων ἔμποροὶ σου ἀπὸ νήσων ἐπλήθυναν τὴν ἐμπορίαν σου ὀδόντας ἐλεφαντίνους, και τοῖς εἰσαγομένοις ἀντεδίδους τοὺς μισθοὺς σου, ἀνθρώπους ἐμπορίαν σου ἀπὸ πλήθους τοῦ συμμείκτου σου, στακτὴν και ποικίλματα ἐκ Θαρσίς, και Ραμόθ και Χορχὸρ ἔδωκαν τὴν ἀγοράν σου. Ἰούδας και οἱ υἱοὶ τοῦ Ἰσραήλ, οὗτοι ἔμποροὶ σου ἐν πράσει σίτου και μύρων και κασίας, και πρῶτον μέλι και ἔλαιον και ρητίνην ἔδωκαν εἰς τὸν συμμεικτόν σου...].

Κύρου, του Μ. Αλεξάνδρου και των ελληνιστικών βασιλείων συμμετείχαν και Ιουδαίοι ανάμεσα σε Κρήτες και Αιγυπτίους και μάλιστα συχνά βρίσκονταν σε ηγετικές θέσεις⁵. Οι επαφές αυτές έδωσαν ώθηση σε ένα μοναδικό πολιτιστικό φαινόμενο, γνωστό και ως «Ελληνιστικός Ιουδαϊσμός», το οποίο διήρκησε από τον 4^ο π.Χ. μέχρι τον 2^ο μ.Χ. αιώνα⁶. Η πρώτη, ωστόσο, πιθανή συνάντηση Έλληνα και Ιουδαίου καταγράφεται στον 4^ο π.Χ., έτσι όπως μας παραδίδεται στο απόσπασμα του Ιωσήπου⁷ στο έργο του *Κατά Άππίωνος*, όπου αναφέρεται στη συνάντηση του Αριστοτέλη με ένα Ιουδαίο από την περιοχή της Συριο-Παλαιστίνης στη Μικρά Ασία, παραθέτοντας το σχετικό χωρίο από το έργο του Κλεάρχου από τους Σολούς της Κύπρου *Περί Ύπνου*.

Παρά τις όποιες ιστορικές ή μη αναφορές, η ιουδαϊκή παρουσία εκτός της Παλαιστίνης περιοριζόταν, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, στα εδάφη της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της ιουδαϊκής Διασποράς. Η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων και η ίδρυση νέων πόλεων, όπως η Αλεξάνδρεια (321 π.Χ.) και η Αντιόχεια (301 π.Χ.), προσέδρασε μέσα στην αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου έναν μεγάλο αριθμό Ιουδαίων, οι οποίοι όπως και άλλοι λαοί, οργάνωσαν τους πρώτους πυρήνες των κοινοτήτων τους στα εμπορικά κέντρα της Μεσογείου⁸.

Στην Ελλάδα, η ιουδαϊκή παρουσία μαρτυρείται αρχαιολογικά στα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ., όπως δεικνύει η επιγραφή του Μόσχου του Ιουδαίου από το Αμφιάρειο του Ωρωπού. Πρόκειται για την πρώτη και μοναδική επιγραφή, που αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός Ιουδαίου δούλου, πολύ πριν από τους πολέμους του Αντίοχου Δ' του Επιφανούς⁹. Η πρώτη γραπτή μαρτυρία σχετικά με την παρουσία Ιουδαίων απαντάται στο απόσπασμα από το Α' Βιβλίο των Μακκαβαίων. Μετά την επικύρωση της συμμαχίας Ρωμαίων και Μακκαβαίων¹⁰, ο Λεύκιος Αιμίλιος Παύλος Μακεδονικός, ύπατος των Ρωμαίων, απέστειλε το 140 π.Χ. επιστολή στον Πτολεμαίο Η' Ευεργέτη από τον οποίο ζητούσε την αποτροπή πολεμικών ενεργειών εναντίων των Ιουδαίων, τους οποίους αποκαλεί φίλους και συμμάχους. Το σχετικό απόσπασμα αναφέρει: *καὶ εἰς πάσας τὰς χώρας καὶ Σαμψάμη καὶ Σπαρτιάταις καὶ εἰς Δῆλον καὶ Μύνδον καὶ Σικυῶνα καὶ εἰς τὴν Καρίαν καὶ εἰς Σάμον καὶ εἰς τὴν Παμφυλίαν καὶ εἰς τὴν Λυκίαν καὶ εἰς Ἀλικαρνασσὸν καὶ εἰς Ρόδον καὶ εἰς Φασηλίδαν καὶ εἰς Κῶν καὶ εἰς Σίδην καὶ εἰς Ἄραδον καὶ εἰς Γόρτυναν καὶ Κνίδον καὶ Κύπρον καὶ Κυρήνην. τὸ δὲ ἀντίγραφον αὐτῶν ἔγραψαν Σίμωνι τῷ ἀρχιερεῖ.*

Η ρωμαϊκή κυριαρχία και κυρίως η εξέγερση των Μακκαβαίων σηματοδότησε ένα νέο ρεύμα μετακινήσεων¹¹. Στα χρόνια της Μακκαβαϊκής εξεγέρσεως χρονολογούνται και οι τέσσερις απελευθερωτικές επιγραφές Ιουδαίων, που βρέθηκαν οι τρεις χαραγμένες στον πολυγωνικό τοίχο του ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς και μία στο Θησαυρό των Αθηναίων. Οι συστηματικές ανασκαφές στη Δήλο από τη Γαλλική Σχολή των Αθηνών αποκάλυψαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός κτηρίου, που ταυτίστηκε με την «Ιερή

⁵ Launey, M., *Rechercher sur la armée hellénistiques* (Paris 1949-1950), 248-286.

⁶ Φούγιας, Μ., *Ελληνισμός και Ιουδαϊσμός. Ιστορικοί σταθμοί στις σχέσεις Ελλήνων και Ιουδαίων* (Αθήνα 1995).

⁷ Κατ. Άππ. Ι, 176 – 183.

⁸ Mazur, D.B., *Studies on Greek Jewry in Greece* (Athens 1935), 7.

⁹ Lewis, D., "The First Greek Jew", *Journal of Semitic Studies II* (1957), 264 – 266 και Μ. Μιτσός, ΑΕ 1952, 196.

¹⁰ Α Μακκ. 15, 16-23.

¹¹ Mazur, D.B., *Studies on Jewry in Greece* (Athens 1935), 8.

Συνάθροιση» των Ιουδαίων, τη Συναγωγή, στη βάση και επιγραφικών τεκμηρίων. Η Συναγωγή της Δήλου φέρνει στο φως όχι μόνο την πρώτη μέχρι στιγμής, επί ευρωπαϊκού εδάφους συναγωγή, αλλά αποκαλύπτει σημαντικές πληροφορίες για την κοινοτική οργάνωση των ιουδαϊκών εγκαταστάσεων κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Στον 1^ο αιώνα μ.Χ., ο ελληνιστής Ιουδαίος φιλόσοφος Φίλων ο Αλεξανδρεύς¹², παραθέτει μία εκτεταμένη επιστολή του Αγρίππα στον Αυτοκράτορα Καλιγούλα, στην οποία κάνει αναφορά στη διασπορά των ιουδαϊκών αποικιών. Στο απόσπασμα αναφέρεται χαρακτηριστικά: *[περί δὲ τῆς ἱεροπόλεως τὰ προσήκοντά μοι λεκτέον· αὕτη, καθάπερ ἔφην, ἐμὴ μὲν ἐστὶ πατρίς, μητρόπολις δὲ οὐ μιᾶς χώρας Ἰουδαίας ἀλλὰ καὶ τῶν πλείστων, διὰ τὰς ἀποικίας ἅς ἐξέπεμψεν ἐπὶ καιρῶν εἰς μὲν τὰς ὁμόρους, Αἴγυπτον, Φοινίκην, Συρίαν τὴν τε ἄλλην καὶ τὴν Κοίλην προσαγορευομένην, εἰς δὲ τὰς πόρρω διωκισμένας, Παμφυλίαν, Κιλικίαν, τὰ πολλὰ τῆς Ἀσίας ἄχρι Βιθυνίας καὶ τῶν τοῦ Πόντου μυχῶν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς Εὐρώπην, Θετταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν, Αἰτωλίαν, τὴν Ἀττικὴν, Ἄργος, Κόρινθον, τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα Πελοποννήσου, καὶ οὐ μόνον αἱ ἡπειροὶ μεσταὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσιν, ἀλλὰ καὶ νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη].* Η παραπάνω μαρτυρία του Φίλωνος είναι αποκαλυπτική για το μέγεθος κυρίως της γεωγραφικής εξάπλωσης της διασποράς. Δεν αναφέρονται πλέον συγκεκριμένες πόλεις ή χώρες, όπου παρατηρούνται εγκαταστάσεις Ιουδαίων, αλλά ολόκληρες γεωγραφικές περιοχές.

Από τις Πράξεις των Αποστόλων¹³, πληροφορούμαστε ότι ο Απ. Παύλος επισκέφθηκε, στο α' μισό του 1^{ου} αι., τις Συναγωγές των Φιλίππων, Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Αθηνών και Κορίνθου επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη σημαντικών ιουδαϊκών κοινοτήτων. Εικάζεται, ότι ο αριθμός του ιουδαϊκού πληθυσμού της Ελλάδας ενισχύθηκε σημαντικά κατά την περίοδο των Ιουδαϊκών Πολέμων (66 - 70), όπου - όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ιώσηπος¹⁴, ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός απέστειλε 6.000 νέους από τα Μάγδαλα να εργαστούν για λογαριασμό του Νέρωνα στην κατασκευή του Ισθμού της Κορίνθου.

Οι κοινότητες της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου αποτέλεσαν τη βάση των κοινοτήτων που ήκμασαν επί Βυζαντίου. Σταθμός στην εξέλιξη των κοινοτήτων αυτών ήταν το Διάταγμα του Καρακάλλα (212), με το οποίο οι Ιουδαίοι απέκτησαν το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη και κατά συνέπεια πολιτικά δικαιώματα. Οι Εβραίοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι αργότερα θα ονομαστούν *Ρωμανιώτες*, υιοθέτησαν τον ελληνικό τρόπο ζωής και την ελληνική γλώσσα και ήταν πλήρως ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωνία. Ζούσαν οργανωμένοι σε κοινότητες μέσα στους παλαιοχριστιανικούς οικισμούς, δεν είχαν ξεχωριστά νεκροταφεία, αλλά θάβονταν δίπλα στους Χριστιανούς και τους Εθνικούς, ασκούσαν ελεύθερα τη λατρεία τους, ενώ κατείχαν και δημόσια αξιώματα. Κομβικό χρονολογικό σημείο της ιστορίας των Εβραίων του ελλαδικού χώρου υπήρξε ο 4^{ος} αιώνας. Ο Μέγας Κωνσταντίνος ανανεώνει το 313 το διάταγμα του Γαλερίου κηρύσσοντας τον Χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία της Αυτοκρατορίας. Έκτοτε και υπό την ανησυχία της εξάπλωσης του Ιουδαϊσμού εκδίδονται διατάγματα που αφορούσαν στους Εβραίους¹⁵.

¹² Πρεσβ. 2, 281-282.

¹³ Πραξ. 16, 2-3 17, 1, 10, 13, 15, 17, 18, 1-14.

¹⁴ Ιουδ. Πολ., 3, 539-540: *[καὶ Οὐεσπασιανὸς ἐπελθὼν ἴστησι πάντας ἐν τῷ σταδίῳ, καὶ γηραιούς μὲν ἄμα τοῖς ἀχρήστοις διακοσίους ἐπίχιλιους ὄντας ἀνελεῖν ἐκέλευσεν, τῶν δὲ νέων ἐπιλέξας τοὺς ἰσχυροτάτους ἑξακισχιλίους ἐπέμψεν εἰς τὸν ἰσθμὸν Νέρωνι, καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος εἰς τρισμυρίους καὶ τετρακοσίους ὄντας πιπράσκει χωρὶς τῶν Αγρίππα χαρισθέντων].*

¹⁵ Schäfer, P., *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (New York 2003), 176-180, 178.

Σημαντική πηγή πληροφοριών σχετικά με το νομικό καθεστώς των Εβραίων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου αποτελεί ο Θεοδοσιάνιος Κώδικας. Ο Αυτοκράτορας Θεοδόσιος με μια σειρά διαταγμάτων¹⁶ που εξέδωσε απαγόρευσε στους Εβραίους να κατέχουν χριστιανούς δούλους με τη δικαιολογία ότι υπήρχε κίνδυνος να τους προσηλυτίσουν και έτσι να αυξηθεί ο αριθμός των Εβραίων της Αυτοκρατορίας. Η εβραϊκή θρησκεία, σε γενικές γραμμές, αν και ανεκτή, εντούτοις, απαγορευόταν η καλλιέργειά της¹⁷. Αυτό συνεπαγόταν απαγόρευση της κατασκευής νέων συναγωγών στα όρια της Αυτοκρατορίας, αν και επιτρεπόταν η επισκευή παλαιών. Σε κάθε περίπτωση, οι λόγοι της αυτοκρατορικής στάσης θα πρέπει να αναζητηθούν σε πολιτικά και οικονομικά κίνητρα, καθώς και στην προσπάθεια εδραίωσης της νέας θρησκείας στα όρια της Αυτοκρατορίας.

Κατά την περίοδο της κυριαρχίας του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565) το νομικό καθεστώς των Εβραίων του Βυζαντίου άλλαξε, επηρεάζοντας τα πολιτικά και θρησκευτικά τους δικαιώματα¹⁸. Τα μέτρα, που επιβλήθηκαν στους Εβραίους, ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής του Αυτοκράτορα, ο οποίος ήθελε να αναβιώσει την ιδέα της ενότητας της Αυτοκρατορίας. Η έκδοση των νόμων του είχε ως στόχο τον περιορισμό όχι μόνο των αιρέσεων του Χριστιανισμού, αλλά περιλάμβανε όλους τους μη ορθόδοξους, ανάμεσά τους Εβραίους και Σαμαρείτες. Το 553, ο Ιουστινιανός απαίτησε η δημόσια ανάγνωση της Τορά (Πεντατεύχου) να γίνεται στην ελληνική και όχι στην εβραϊκή γλώσσα, ενώ απαγόρευσε δια παντός την ανάγνωση της Μισνά¹⁹. Αυτή η απαγόρευση οδήγησε στην άνθηση της συναγωγικής ποίησης (*Πιγιούτ*) σε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Τα χρόνια μετά τον Αυτοκράτορα Ιουστινιανό χαρακτηρίζονταν από την ένταση στις σχέσεις Αυτοκρατόρων και Εβραίων, ωστόσο, οι εβραϊκές κοινότητες του Βυζαντίου συνέχιζαν να αυξάνονται, ενώ παρατηρείται μεγάλη άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών.

Η ακμή των Κοινοτήτων αυτών διαφαίνεται πιο καθαρά στον 12^ο αιώνα και αυτό γιατί οι μελετητές έχουν στη διάθεσή τους τις περιγραφές του ραβίνου Βενιαμίν εκ Τουδέλης²⁰, ο οποίος αναφέρει ότι υπήρχαν ακμάζουσες εβραϊκές κοινότητες στην Κέρκυρα, τη Λευκάδα, τον Αχελώο, το Αιτωλικό, την Πάτρα, την Ναύπακτο, την Κρίσσα, την Κόρινθο, την Θήβα, την Χαλκίδα, την Ιαμπουρίτσα – Λάρυμνα, τη Ραβέννικα – αταύτιστη, τη Λαμία, το Γαρδίκι, τον Αλμυρό, τη Βίσσινα, τη Θεσσαλονίκη, το Δημητρίτζι, τη Δράμα, τη Χρυσούπολη Καβάλας, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σάμο και τέλος τη Ρόδο. Είναι χαρακτηριστικό πως την περίοδο της κυριαρχίας του Αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) 2.000 Εβραίοι ζούσαν στη Θήβα και 500 στη Θεσσαλονίκη. Στα νησιά της Χίου και της Ρόδου ζούσαν αντιστοίχως 400. Οι περιγραφές του Βενιαμίν εκ Τουδέλης από τις πόλεις όπου επισκέφτηκε δείχνουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο ότι οι Εβραίοι δεν ζούσαν απομονωμένοι, ασχολούμενοι κυρίως με το εμπόριο, τη βαφή και ύφανση ενδυμάτων, επαγγέλματα τα οποία γνώριζαν ιδιαίτερη ακμή στην Κόρινθο και στη Θήβα²¹.

¹⁶ Schäfer, ό.π., 185-188.

¹⁷ C.Th.16.8.25

¹⁸ Schäfer, ό.π., 188-194.

¹⁹ Τμήμα του Ταλμούδ. Πρόκειται για μια ογκώδη, εξωβιβλική συλλογή εβραϊκών κειμένων, που αποτελεί τη συνέχεια της ιουδαϊκής Βίβλου και περιλαμβάνει όχι μόνο κείμενα που αφορούν στην ερμηνεία του Μωσαϊκού Νόμου, αλλά και ποικίλο άλλο υλικό, νομικό, θεολογικό, ηθικό, επιστημονικό, ιστορικό, λαογραφικό κ.λπ.

²⁰ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το Βιβλίο των Ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, Εισαγωγή-σχόλια, Α. Σαββίδης, Κ. Μεγαλομμάτης, Μτφ. Φωτεινή Βλαχοπούλου (Αθήνα 1994), 34-35, 50, 63.

²¹ ό.π., 63.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο έφερε μία θετική αλλαγή για τους Εβραίους του Βυζαντίου. Αν και η αυτοκρατορική πολιτική του Μιχαήλ ήταν σαφώς προσανατολισμένη στο να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας του, εντούτοις, η παλαιολόγεια δυναστεία βελτίωσε το νομικό καθεστώς των Εβραίων, έτσι ώστε να ενισχυθεί περαιτέρω η αυτοκρατορική εξουσία. Σύμφωνα με τη μοναδική πηγή, που διαθέτουμε, τον Ιακώβ Μπεν Ηλία²², ο Αυτοκράτορας συγκάλεσε όλους τους σοφούς του Ισραήλ, ανακαλώντας το διάταγμα του Βατάτζη για τον υποχρεωτικό προσηλυτισμό των Εβραίων στο Χριστιανισμό. Η θετική στάση των Παλαιολόγων έναντι των Εβραίων διαφαίνεται και στη τοποθέτηση αυτών σε σημαντικές διοικητικές θέσεις, ενώ γνωρίζουμε ότι οι αρχιάτροι του Μανουήλ του πρώτου και του τελευταίου Κομνηνού ήταν Εβραίοι. Η περίοδος, επομένως, των Παλαιολόγων λειτούργησε θετικά στην ανάπτυξη και πρόοδο των εβραϊκών κοινοτήτων, οι οποίες και γνώρισαν περαιτέρω άνθηση στα χρόνια της Οθωμανικής περιόδου.

Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα (1492) δεκάδες χιλιάδες Σεφαραδιτών Εβραίων αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ιβηρική Χερσόνησο, διωγμένοι για θρησκευτικούς και οικονομικούς λόγους από τους καθολικούς βασιλείς Φερδινάνδο και Ισαβέλλα²³. Πολλοί από αυτούς κατέφυγαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με την άδεια του σουλτάνου Βαγιαζήτ του Β΄, που εκτίμησε εξ αρχής τις επαγγελματικές δεξιότητες και το υψηλό μορφωτικό επίπεδό τους, τα οποία και θέλησε να χρησιμοποιήσει για την αναζωογόνηση της Αυτοκρατορίας. Η άφιξη των Σεφαραδιτών αύξησε πληθυσμιακά τις ήδη υπάρχουσες ρωμανιώτικες εβραϊκές κοινότητες και οδήγησε στην ανάπτυξη των κοινοτήτων που υπήρχαν σε πολλές πόλεις αναμεσά τους στην Χαλκίδα, στη Ναύπακτο, στη Θήβα, στη Θεσσαλονίκη, στην Άρτα, στη Καστοριά, στην Πάτρα, στο Ηράκλειο, στη Νάξο, στη Χίο και στη Λάρισα. Ο μεγαλύτερος αριθμός Σεφαραδιτών εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Η παρουσία τους είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία ανάπτυξη της πόλης, η οποία από τον 16^ο αιώνα είχε ήδη μετατραπεί σε ένα από τα σημαντικότερα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα της εβραϊκής Διασποράς στη Μεσόγειο.

Οι Σεφαραδίτες, υπερήφανοι για την καταγωγή τους, δε λησμόνησαν την ισπανοεβραϊκή γλώσσα τους (λαντίνο) και τις παραδόσεις, που επί αιώνες δημιούργησαν στη Δύση. Εγκαταστάθηκαν μαζικά σε νευραλγικά για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Ρόδος και από εκεί σταδιακά απλώθηκαν και στην ενδοχώρα. Χάρη στο γενικότερο κλίμα ισότητας, το οποίο παρείχε το σύστημα των μιλλέτ οι Εβραίοι δεν υπέστησαν συστηματικές διώξεις. Η παρουσία των Εβραίων έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην οικονομία και τη δημόσια ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Απασχολούνταν κυρίως στο εμπόριο κοσμημάτων, μαργαριταριών και μπαχαρικών, στην αγγειοπλαστική και στο εμπόριο πορσελάνης, καπνού, υφασμάτων, καθώς επίσης και στην νηματοουργία μεταξιού. Παράλληλα με την δραστηριοποίησή τους στον οικονομικό τομέα, οι Εβραίοι διακρίνονταν στη βιομηχανία της ύφανσης και της τυπογραφίας. Εβραίοι έμποροι από την Καστοριά εμπορεύονταν γούνες, δέρματα και μέταλλα. Εκείνοι της Ναυπάκτου δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο κλάδων φοινικιάς, ενώ οι Εβραίοι της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου στο γενικό εμπόριο και τη βιομηχανία

²² Bowman, S., *The Jews of Byzantium: 1204-1453* (Alabama 1985), 18.

²³ Το κεφάλαιο βασίστηκε στην ψηφιακή εφαρμογή του Ε.Μ.Ε., *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, 1941-1944*, 2η Έκδοση (Αθήνα 2007), όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

μεταξιού. Ωστόσο, η Θεσσαλονίκη ήταν το αναμφισβήτητο κέντρο της ελληνικής εβραϊκής οικονομίας.

Από τον 17^ο αιώνα και εξής, η σταδιακή παρακμή του εβραϊκού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλάζει τις ισορροπίες στην κοινωνική και πολιτική εσωτερική σκηνή γεγονός που συχνά συνοδεύεται από εντάσεις. Η εμφάνιση κατά τον 19^ο αιώνα των εθνικών κινημάτων και διεκδικήσεων στην Βαλκανική και τον ελληνικό χώρο θα επιδεινώσει τις εντάσεις αυτές μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων συχνά λαμβάνοντας δραματικό χαρακτήρα²⁴. Το τέλος της επανάστασης του 1821 θα βρει στα όρια του μικρού νεοπαγούς κράτους έναν μικρό αριθμό Εβραίων και αυτό γιατί η πλειοψηφία των Εβραίων κατοικούσαν σε βορειότερες περιοχές οι οποίες ενσωματώθηκαν σταδιακά στο ελληνικό κράτος. Η ενσωμάτωση των Επτανήσων, Θεσσαλίας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα και της Μακεδονίας, Ηπείρου και Θράκης στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} θα πολλαπλασιάσουν τον αριθμό των Εβραίων που κατοικεί στα όρια του νέου κράτους²⁵. Το Σύνταγμα του 1844 αναγνώρισε τους Εβραίους ως ισότιμους πολίτες, με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Το νεοσύστατο πλέον Βασίλειο της Ελλάδας προσέλκυσε στην πρωτεύουσά του, Εβραίους τόσο από τις οθωμανικές περιοχές (Σεφαραδίτες) όσο και από την Κεντρική Ευρώπη (Ασκεναζίτες). Σήμερα, περίπου 5.500 Εβραίοι δραστηριοποιούνται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του τόπου διατηρώντας ζωντανό το πολυπολιτισμικό παρελθόν της Ελλάδας.

---

²⁴ Ευθυμίου, Μ., *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης* (Αθήνα 1992), 179 κ.εξ.

²⁵ Πρβλ. Ευθυμίου, ό.π., 182 κ.εξ.

Η Ψηφιακή Εφαρμογή Πολυμέσων: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων (1941-1945)

Ελένη Μπεζέ

Η δομή του εν λόγω διαδραστικού DVD αντανακλά μία από τις βασικές αρχές της διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος, αλλά και γενικότερα της ιστορικής επιστήμης: η αρχή αυτή συνίσταται στην πλαισίωση των εκάστοτε γεγονότων. Όσο κεντρικό κι αν είναι ένα ιστορικό γεγονός, ένα φαινόμενο, μια διαδικασία, είναι απαραίτητο να πλαισιωθεί με το «πριν» και το «μετά», προκειμένου να γίνει καλύτερα κατανοητό.

Υπακούοντας σε αυτή τη λογική, το DVD χωρίζεται σε τρία μέρη. Το α μέρος αφορά τη ζωή των Εβραίων της χώρας πριν τον πόλεμο, το β την τύχη τους κατά τη διάρκεια του πολέμου και το τρίτο τη ζωή τους μεταπολεμικά. Για λόγους χρόνου, θα περιοριστώ στην παρουσίαση μόνο μίας ενότητας (της ενότητας που επικεντρώνεται στην περίοδο του πολέμου). Θα σας παρουσιάσω, λοιπόν, *ένα σύντομο χρονικό του Ολοκαυτώματος των Εβραίων της Ελλάδας* μέσα από κείμενα και οπτικοακουστικό υλικό του συγκεκριμένου διαδραστικού DVD («Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων»). Εκτός από τη βασική αυτή κατηγοριοποίηση (προπολεμική περίοδος, περίοδος της Κατοχής και μεταπολεμικά χρόνια), καθεμία από τις τρεις αυτές βασικές κατηγορίες περιλαμβάνει επιμέρους θεματικές με σχετικό οπτικοακουστικό υλικό. Επιπλέον αυτών, υπάρχει πρόσθετο υλικό (στην ενότητα «Πόλεμος», στην οθόνη κάτω δεξιά), όπως ένα σύντομο χρονολόγιο, προτεινόμενη βιβλιογραφία και αποσπάσματα από βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες.

Ας δούμε λοιπόν την κατηγορία «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, 1941-44», και ας ξεκινήσουμε από την πρώτη θεματική.

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940-41 και η γερμανική κατοχή

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1940, οι Ιταλοί εισέβαλαν στην Ελλάδα από την Αλβανία, που βρισκόταν ήδη υπό την κατοχή τους. Η αρχική προέλαση των Ιταλών ανακόπηκε από τον ελληνικό στρατό, που όχι μόνο τους εκδίωξε εκτός συνόρων, αλλά κατέλαβε και ένα μέρος του αλβανικού εδάφους. Στον πόλεμο αυτό συμμετείχαν και χιλιάδες Έλληνες Εβραίοι (εικόνες 4 & 5).

Η νίκη κατά των Ιταλών αποτέλεσε το πρώτο πλήγμα κατά των δυνάμεων του Άξονα. Καθώς ο Χίτλερ δεν μπορούσε να επιτρέψει την ήττα του Μουσολίνι, διέταξε τον Δεκέμβριο του 1940 την κατάκτηση της Ελλάδας. Οι γερμανικές δυνάμεις εισέβαλαν στο ελληνικό έδαφος στις 6 Απριλίου 1941. Στις 9 Απριλίου κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη και στις 27 την Αθήνα (εικόνα 13). Η χώρα χωρίστηκε σε τρεις ζώνες κατοχής, γερμανική, ιταλική και βουλγαρική.

Υπολογίζεται ότι περίπου 670.000 Έλληνες βρήκαν το θάνατο κατά τη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων που κράτησε η Κατοχή, από τους οποίους οι 65.000 ήταν Έλληνες Εβραίοι. Ο λιμός του 1941-'42, οι εκτελέσεις, οι συγκρούσεις ανταρτών με τον κατακτητή, καθώς και τα αντίποινα με τις ολοκληρωτικές καταστροφές χωριών υπήρξαν το βαρύ τίμημα που πλήρωσε ο ελληνικός λαός (εικόνες 15 & 18).

Τα πρώτα μέτρα κατά των Εβραίων (εικόνα 1)

Αμέσως μετά την κατάκτηση της Ελλάδας και πριν ακόμη από τη διαίρεσή της μεταξύ των δυνάμεων του Άξονα, το διαβόητο «Ζόντερκομμάντο Ρόζενμπεργκ», που είχε ήδη λεηλατήσει την υπόλοιπη ηττημένη Ευρώπη αρπάζοντας εβραϊκούς θησαυρούς, άρχισε να περιτρέχει τη χώρα. Εισέβαλε σε εβραϊκά σπίτια και καταστήματα, καθώς και σε ιδρύματα, όπως σχολεία, βιβλιοθήκες, σε τράπεζες, νοσοκομεία και συναγωγές. Κάθε θρησκευτικό διακοσμητικό στοιχείο, σπάνια χειρόγραφα, αρχεία και ανεκτίμητες συλλογές κατάσχονταν και αποστέλλονταν στη Γερμανία. Από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες της γερμανικής κατοχής της Θεσσαλονίκης οι εβραϊκές εφημερίδες έκλεισαν και τα πιεστήριά τους κατασχέθηκαν. Πολλές εβραϊκές οικογένειες εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους, περιουσίες απαλλοτριώθηκαν και κατά διαστήματα λάμβαναν χώρα δημόσιοι εξευτελισμοί ραβίνων, ενώ Εβραίοι συλλαμβάνονταν και εκτελούνταν ως «κομμουνιστές».

Ο εκτοπισμός των Εβραίων

Στις 11 Ιουλίου 1942 (εικόνες 1-2), όλοι οι άρρενες έλληνες Εβραίοι υπήκοοι ηλικίας 18 έως 45 ετών διατάχθηκαν να συγκεντρωθούν στην Πλατεία Ελευθερίας, στο κέντρο της πόλης, για να καταγραφούν σε καταλόγους εργασίας. Κάτω από τον καυτό καλοκαιρινό ήλιο, περίπου 9.000 άντρες αναγκάστηκαν να εκτελούν ταπεινωτικές «γυμναστικές ασκήσεις» μέχρι εξαντλήσεως. Λίγο αργότερα, περίπου 7.000 από αυτούς στάλθηκαν σε διάφορα στρατόπεδα ανά την Ελλάδα με σκοπό την καταναγκαστική εργασία. Κατασκευάζοντας σιδηροδρομικές γραμμές, δρόμους και οχυρώσεις για τους Γερμανούς υπό άθλιες συνθήκες, πολλοί πέθαναν από την κακομεταχείριση. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης πέτυχε την απελευθέρωση πολλών αιχμαλώτων, πληρώνοντας ένα τεράστιο ποσό στους Γερμανούς.

Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, οι Γερμανοί άρχισαν, σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης, την καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου (εικόνες 10, 12, 14). Αφού το κατέστρεψαν, χρησιμοποίησαν τις ταφόπλακες ως οικοδομικά υλικά, με αποτέλεσμα σήμερα να μη σώζεται σχεδόν τίποτα από το νεκροταφείο του 15^{ου} αιώνα.

Ο διωγμός εντείνεται

Το Φεβρουάριο του 1943, ο βοηθός του διαβόητου Adolf Eichmann των SS, ο Dieter Wisliceny, κατέφθασε στην πόλη, μαζί με τον Alois Brunner, για να προετοιμάσουν τον συστηματικό εκτοπισμό των Εβραίων της πόλης. Από τις 6 ως τις 17 του ίδιου μήνα, εκδόθηκαν διαταγές, με τις οποίες άρχισε ουσιαστικά η εφαρμογή των Νόμων της Νυρεμβέργης, δηλ. η εφαρμογή των ρατσιστικών αντισημιτικών νόμων και στη Θεσσαλονίκη.

Ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Κάθε Εβραίος άνω των πέντε ετών ήταν υποχρεωμένος από τις 6 Μαρτίου 1943 να φορά στο στήθος το διακριτικό κίτρινο αστέρι (εικόνες 1 & 4).
- Υποχρεωτική καταγραφή κάθε κινητού και ακίνητου περιουσιακού στοιχείου.
- Όλοι οι Εβραίοι, ακόμη και όσοι είχαν εκχριστιανισθεί μέχρι και πριν από δύο γενιές, ήταν υποχρεωμένοι να απογραφούν και να πάρουν τις ειδικές ταυτότητες.
- Τα εβραϊκά καταστήματα και σπίτια έπρεπε να σημανθούν ευκρινώς.
- Απαγορεύτηκε στους Εβραίους η πώληση ή μεταβίβαση κινητών ή ακίνητων περιουσιακών στοιχείων.
- Απαγορεύτηκε επίσης να χρησιμοποιούν οι Εβραίοι οποιοδήποτε μέσο μαζικής μεταφοράς.

Όλοι οι Εβραίοι υποχρεώθηκαν να μετοικήσουν σε ένα από τα γκέτο που είχαν ορίσει οι Γερμανοί, κυρίως στις γειτονιές του Βαρώνου Χιρς (εικόνα 5) και των Εξοχών. Με ελάχιστη προειδοποίηση, και με την απαγόρευση να κουβαλήσουν οτιδήποτε άλλο εκτός των απολύτως απαραίτητων, περίπου 6.000 οικογένειες αναγκάστηκαν να αφήσουν τα σπίτια τους, και να βρουν νέο κατάλυμα. Στον περιορισμένο χώρο των γκέτο, οι συνθήκες ήταν ασφυκτικές: μέχρι και έξι οικογένειες μοιράζονταν ένα διαμέρισμα. Αρχικά, υπήρχε τουλάχιστον η δυνατότητα εξόδου από τα γκέτο για να μπορούν να πηγαίνουν στις δουλειές τους, λίγο αργότερα όμως τους απαγορεύτηκε εντελώς και αυτή. Μια και τα περισσότερα καταστήματα και επιχειρήσεις βρισκόταν εκτός των γκέτο, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έχασαν με τον τρόπο αυτό κάθε δυνατότητα βιοπορισμού.

Ο εκτοπισμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Λίγες μέρες αργότερα, οι Γερμανοί ζήτησαν από τον Αρχιραβίνο Τσβι Κόρετς να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα όλων των μελών της εβραϊκής κοινότητας. Το σκηνικό για τα όσα θα επακολουθούσαν ήταν τώρα έτοιμο: στις 15 Μαρτίου του 1943 όσοι Εβραίοι βρίσκονταν στο γκέτο του Βαρώνου Χιρς, συνελήφθησαν και την επόμενη μέρα εκτοπίστηκαν με τρένο στην Πολωνία, στοιβαγμένοι μέσα σε βαγόνια μεταφοράς ζώων, κάτω από άθλιες συνθήκες. Υπερπλήρη βαγόνια, με 70 -75 άτομα το καθένα, χωρίς καν χώρο για να καθίσουν, με ένα βαρέλι νερό για την διαδρομή και ένα για τις φυσικές τους ανάγκες, για ένα ταξίδι που διαρκούσε τουλάχιστον τέσσερις μέρες. Πολλοί πέθαναν στη διαδρομή και τα πτώματα απλώς πετάγονταν στην άκρη της γραμμής, όποτε υπήρχε στάση. Μέχρι τις 2 Αυγούστου 1943, σε συνολικά 18 σιδηροδρομικές αποστολές (εικόνα 3), περίπου 43.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκαν κάτω από φρικτές συνθήκες. Προορισμός για τους περισσότερους ήταν το στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Από αυτούς δεν θα ξαναγύρισαν παρά μόνο περίπου 1.950.

Ληλασία των εβραϊκών περιουσιών

Υπό τις διαταγές του πολεμικού συμβούλου του στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης, του Δρ. Μαξ Μέρτεν (εικόνα 1), οι εβραϊκές περιουσίες λεηλατήθηκαν και «μοιράστηκαν» σε Γερμανούς και Έλληνες συνεργάτες τους. Η προσπάθεια απόδοσης νομιμοφάνειας στη διαδικασία αυτή, οδήγησε στην ίδρυση με τον ΑΝ 205/1943 της Υπηρεσίας Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών, η οποία υποτίθεται ότι θα προέβαινε σε απογραφή και εκτίμηση των περιουσιών και στην ανάθεση της διαχείρισής τους υπό μεσεγγύηση σε «συνετούς οικογενειάρχες» (εικόνα 4). Οι μεσεγγυούχοι θα ήταν υπόλογοι έναντι του ελληνικού κράτους με λεπτομερείς εκθέσεις διαχείρισης για τη διαφύλαξη των περιουσιακών στοιχείων, η εκποίηση των οποίων απαγορευόταν. Είναι προφανές ότι οι έτσι κι αλλιώς προβληματικές διατάξεις του νόμου ελάχιστα εφαρμόστηκαν. Υπήρξαν πολλοί που εντελώς απροκάλυπτα, επωφελήθηκαν από τη δυστυχία των Εβραίων συμπολιτών τους, όπως γνωστοί Ταγματασφαλίτες. Υπήρξαν βέβαια και ορισμένοι πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές που βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη και πήραν κάποια σπίτια και καταστήματα Εβραίων συμπολιτών τους.

Εκτοπίσεις των Εβραίων της Βορειοανατολικής Ελλάδας

Τον Μάρτιο του 1943, οι Εβραίοι κάτοικοι της βουλγαρικής ζώνης κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης συγκεντρώθηκαν από τους Βούλγαρους και στάλθηκαν στο λιμάνι

του Λομ, στο Δούναβη, όπου και παραδόθηκαν στους Γερμανούς, οι οποίοι θα τους μετέφεραν στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα (εικόνα 4). Κάποια από τα πλοία στα οποία τους επιβίβασαν οι Βουλγαρικές αρχές βυθίστηκαν (άγνωστο για ποιον λόγο) πριν καν φτάσουν στο Λομ (εικόνα 5), παρασύροντας στο βυθό το ανθρώπινο φορτίο τους. Από τους 4.200 Εβραίους της περιοχής μόλις 200 επέζησαν, ενώ οι περιουσίες τους λεηλατήθηκαν από τους Βούλγαρους κατακτητές.

Η επίσημη διαμαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού

Οι διαμαρτυρίες που διατυπώθηκαν από διάφορους φορείς στην Αθήνα κορυφώθηκαν με τα δύο υπομνήματα του Αρχιεπισκόπου Αθήνας και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού (εικόνα 3). Με το πρώτο υπόμνημα, που εστάλη στις 23 Μαρτίου 1943 (δηλαδή αφού είχαν αρχίσει οι εκτοπίσεις), προς τον πρωθυπουργό της κατοχικής κυβέρνησης, η οποία ως τότε είχε παραμείνει απαθής θεατής των γεγονότων, Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, ο Αρχιεπίσκοπος του ζητούσε να μεσολαβήσει στις γερμανικές αρχές, ώστε να σταματήσουν οι διώξεις των Ελλήνων Εβραίων. Στο υπόμνημά του (εικόνα 4) υπερασπιζόταν την εβραϊκή παρουσία στην ελληνική κοινωνική ζωή και υπενθύμιζε ότι οι κατοχικές αρχές έχουν την υποχρέωση να προστατεύουν όλους τους Έλληνες υπηκόους.

Έκδοση ψεύτικων ταυτοτήτων

Είναι προφανές βέβαια ότι τα υπομνήματα δεν αρκούσαν. Με την προτροπή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, και την ενεργητική συνεργασία του Διευθυντή της Αστυνομίας Αθηνών, Άγγελου Έβερτ (εικόνα 1), δόθηκαν διαταγές στα αστυνομικά τμήματα να εκδίδουν ψεύτικες ταυτότητες σε όσους Εβραίους το επιθυμούσαν (εικόνα 2). Οι ταυτότητες αυτές, που είχαν χριστιανικά ονόματα και ανέγραφαν ως θρήσκευμα «Χριστιανός Ορθόδοξος», δεν διακρίνονταν καθόλου από τις «αληθινές», αφού είχαν εκδοθεί από τις ίδιες τις αστυνομικές αρχές, και συνεπώς μπορούσαν να περάσουν κάθε γερμανικό έλεγχο (εικόνα 8).

Ζάκυνθος

Δεν ήταν οι τύχες όλων των εβραϊκών κοινοτήτων ακριβώς ίδιες και αυτό για ποικίλους λόγους. Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι η Ζάκυνθος. Τον Ιούνιο του 1944, ο Μητροπολίτης του νησιού, Χρυσόστομος Δημητρίου και ο Δήμαρχος Ζακύνθου, Λουκάς Καρρέρ (εικόνες 1 & 2), πέτυχαν κάτι πρωτοφανές: κατόρθωσαν να προστατέψουν ολόκληρο τον εβραϊκό πληθυσμό της Ζακύνθου από την τύχη των ομοθρήσκων τους σε άλλες περιοχές. Οι δύο άνδρες πήραν την απόφαση να συμπεριλάβουν στον κατάλογο μόνο τα δικά τους ονόματα. Παρόλα αυτά, για κάθε ενδεχόμενο, όλοι οι Εβραίοι της Ζακύνθου διασκορπίστηκαν στα χωριά του νησιού, όπου χριστιανικές οικογένειες τους έκρυψαν. Χάρη στην αποφασιστικότητα των δύο ηγετών του νησιού, καθώς και του ντόπιου πληθυσμού, οι 275 Εβραίοι της Ζακύνθου επέζησαν, χωρίς ούτε μία απώλεια.

Οδοί διαφυγής (εικόνα 1)

Καθώς η κατάσταση διαρκώς χειροτέρευε στην κατεχόμενη Ελλάδα, πολλοί Εβραίοι, ιδίως στην Αθήνα, αναζητούσαν τρόπους να ξεφύγουν από τη χώρα για να γλιτώσουν. Με τη βοήθεια των αντιστασιακών οργανώσεων ορισμένοι Έλληνες Εβραίοι κατόρθωσαν να διαφύγουν. Αρκετοί κατάφεραν να φτάσουν από την Αθήνα στη Χαλκίδα. Με κάρρα ή φορτηγά διέσχισαν το νησί και έφταναν στον καταυλισμό ανταρτών στην ανατολική πλευρά

της Εύβοιας. Από εκεί μικρά ψαροκάικα, τα οποία έρχονταν φέρνοντας λαθραία τρόφιμα στο νησί, έφευγαν ξανά προς τα νησιά του Αιγαίου και την τουρκική ακτή, παίρνοντας μαζί και τους πρόσφυγες, τους οποίους αποβίβαζαν στα μικρασιατικά παράλια και από κει προχωρούσαν ως την Παλαιστίνη.

Κρυμμένοι

Αρκετοί άλλοι, που για διάφορους λόγους δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη χώρα, μπόρεσαν να κρυφτούν σε χριστιανικές οικογένειες ή με τη βοήθεια χριστιανών συμπολιτών (εικόνα 2). Οι περισσότεροι από τους κρυμμένους Εβραίους ήταν παιδιά (εικόνα 11), των οποίων οι γονείς είχαν σταλεί στα στρατόπεδα. Εκείνοι που τους έκρυβαν ήταν συχνά απλοί άνθρωποι. Τις περισσότερες φορές, με δική τους πρωτοβουλία προσφέρθηκαν να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους. Οι κίνδυνοι άλλωστε που αντιμετώπιζαν, όχι μόνο οι ίδιοι, αλλά και οι οικογένειές τους, ήταν τεράστιοι. Σε περίπτωση που αποκαλύπτονταν, οι γερμανικές διαταγές προέβλεπαν την εσχάτη των ποινών. Οι περιπτώσεις αυτές δίνουν την ευκαιρία στον εκπαιδευτικό να τονίσει τον πλουραλισμό των εμπειριών και να μη δοθεί έμφαση μόνο στα στρατόπεδα. Το ίδιο ισχύει και με τη συμμετοχή στα αντιστασιακά κινήματα.

Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση (εικόνα 1)

Εκτός από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και των άλλων κοινοτήτων της κεντρικής Μακεδονίας, οι περισσότεροι από τους οποίους συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν προτού οργανωθεί κάποια αποτελεσματική αντιστασιακή κίνηση (Μάρτιος '43), αρκετοί Εβραίοι από άλλες πόλεις των ιταλοκρατούμενων περιοχών προσχώρησαν στην Αντίσταση, κυρίως στις γραμμές του ΕΛΑΣ (εικόνα 2). Θλιβερές εξαιρέσεις αποτέλεσαν οι κοινότητες της Ηπείρου, όπως τα Γιάννενα, η Άρτα, η Πρέβεζα. Ειδικά οι Εβραίοι της Θεσσαλίας, ειδοποιημένοι από τους ηγέτες των κοινοτήτων τους, τοπικούς παράγοντες της πολιτείας και της εκκλησίας και τους αντάρτες, κατέφυγαν στα γύρω βουνά. Εκεί πολλοί από αυτούς, ιδιαίτερα οι νέοι άντρες αλλά και αρκετές κοπέλες, γίνονταν μέλη του αντιστασιακού κινήματος. Υπολογίζεται, σύμφωνα και με πρόσφατη έρευνα και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, πως περίπου 700 Εβραίοι και Εβραίες συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση, τόσο σε μάχιμες μονάδες (εικόνα 5) ως επιτελικοί αξιωματικοί και διαχειριστές υλικού, όσο και σε βοηθητικές θέσεις, όπως γιατροί (εικόνα 17), νοσοκόμοι, διερμηνείς. Εβραίοι αντάρτες πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στη Στερεά Ελλάδα, όπου χτυπούσε η καρδιά της «Ελεύθερης Ελλάδας», τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία.

Εκτοπίσεις των Εβραίων από την υπόλοιπη Ελλάδα

Αμέσως μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το Σεπτέμβριο του 1943, οι Γερμανοί πήραν υπό τον έλεγχό τους την ιταλική ζώνη κατοχής και ξεκίνησαν τη δίωξη όσων Εβραίων είχαν μείνει σε αυτές τις περιοχές. Όπως είχε ήδη γίνει στη Θεσσαλονίκη, έτσι και στην Αθήνα, οι Γερμανοί ζήτησαν από τον ραβίνο Ηλία Μπαρζιλάι (εικόνα 1) να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα όλων των μελών της εβραϊκής κοινότητας. Αυτή τη φορά ωστόσο ακολουθήθηκε διαφορετική τακτική απ' ό,τι για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη. Ο ραβίνος δραπέτευσε, μετά από παρότρυνση και έμπρακτη βοήθεια του ΕΑΜ, στα βουνά. Οι Γερμανοί προσπάθησαν να καταγράψουν τους Εβραίους της πρωτεύουσας και, όταν η προσπάθειά τους αυτή απέτυχε (ο Μπαρζιλάι φρόντισε να καταστραφούν οι κατάλογοι των μελών της κοινότητας),

συνέλαβαν όσους πήγαν στη συναγωγή, μετά από κάλεσμα, στις 23 Μαρτίου 1944. Οι συλληφθέντες κρατήθηκαν για λίγες μέρες, υπό άθλιες συνθήκες, στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου (εικόνα 5), από όπου στάλθηκαν με τρένα στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου.

Όπως είδαμε και προηγουμένως, σε κάποιες πόλεις όπου οι Γερμανοί προσπάθησαν να καταγράψουν και να συλλάβουν τους εβραϊκούς πληθυσμούς, εκείνοι, ειδοποιημένοι από τους επικεφαλής των κοινοτήτων τους, από τοπικούς παράγοντες και τους αντάρτες, βρήκαν καταφύγιο στα βουνά. Τέτοια ήταν για παράδειγμα η περίπτωση του Βόλου, όπου η τοπική κοινότητα ειδοποιημένη από τον Ραβίνο Πέσαχ (εικόνα 11) και τον Μητροπολίτη Ιωακείμ, πρόλαβε στην πλειοψηφία της να εγκαταλείψει την πόλη πριν συλληφθεί.

Πολλοί Εβραίοι ανά την Ελλάδα ωστόσο δεν κατόρθωσαν να διαφύγουν, με αποτέλεσμα να συλληφθούν και να σταλούν στα στρατόπεδα θανάτου. Οι εβραϊκές κοινότητες των Ιωαννίνων (25 Μαρτίου 1944) (εικόνα 13), της Κρήτης (7 Ιουνίου 1944), της Κέρκυρας (9 Ιουνίου 1944), ακόμη και της Ρόδου (23 Ιουλίου 1944), μολοντί η Ρόδος δεν ανήκε ακόμη στην ελληνική επικράτεια, και έχασαν από 89 ως 92% του προπολεμικού πληθυσμού τους.

Συνολικά πάνω από 87% των Εβραίων που ζούσαν προπολεμικά στην Ελλάδα, δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης (εικόνα 20). Οι περιουσίες και οι επιχειρήσεις τους κατασχέθηκαν, ενώ λεηλατήθηκαν καλλιτεχνικοί θησαυροί και βιβλιοθήκες που ανήκαν στις κοινότητες και καταστράφηκαν τα νεκροταφεία και οι Συναγωγές τους.

Απελευθέρωση

Οι Εβραίοι που εκτοπίστηκαν από την Ελλάδα κατέληξαν κατά κύριο λόγο στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου και δευτερευόντως στο Μπέργκεν-Μπέλσεν. Τα στρατόπεδα δεν απελευθερώθηκαν όλα ταυτόχρονα. Έτσι,

- Το Άουσβιτς-Μπίρκεναου, απελευθερώθηκε στις 27 Ιανουαρίου 1945
- Το Μπούχενβαλντ, το Μπέργκεν-Μπέλσεν, το Νταχάου τον Απρίλιο του 1945
- Το Μάουτχάουζεν τον Μαΐο του 1945.

Στα στρατόπεδα αυτά οι Συμμαχικές Δυνάμεις βρέθηκαν μπροστά σε χιλιάδες τρομοκρατημένους φυλακισμένους στα πρόθυρα του θανάτου από τις αρρώστιες και τον υποσιτισμό. Για να τους προσφέρουν ιατρική και ψυχολογική υποστήριξη, νοσοκομεία εκστρατείας στήθηκαν σε πολλές χώρες (Γαλλία, Ελβετία, Γερμανία, Πολωνία), ενώ λίγο αργότερα οργανώθηκε η επιστροφή των επιζώντων στις χώρες τους. Ο αντίκτυπος της καταστροφής ήταν εντονότερος για αυτούς, αφού οι Γερμανοί είχαν επιδιώξει συστηματικά τη διάλυση των ελληνοεβραϊκών κοινοτήτων. Χωρίς φίλους ή οικογένεια, χωρίς σπίτι και περιουσία, κατόρθωσαν παρόλα αυτά να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα (εικόνα 6). Από αυτούς, γύρω στις 5.000 εγκαταστάθηκαν στις επανιδρυμένες κοινότητες, κυρίως σε εκείνη της Αθήνας, ενώ οι υπόλοιποι επέλεξαν να μεταναστεύσουν στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ή στην Παλαιστίνη και από το 1948 και εξής στο κράτος του Ισραήλ.

Θα κλείσω με ένα απόσπασμα από ένα υλικό μεγάλης ιστορικής και συναισθηματικής αξίας που περιλαμβάνεται στο DVD. Στην ενότητα «Πρόσθετο υλικό» θα βρείτε αποσπάσματα από βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες. Καθώς οι άνθρωποι που έδωσαν αυτές τις μαρτυρίες αυτές δεν υπάρχουν πια, η ύπαρξη του υλικού αυτού αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Στο κομμάτι που θα δούμε μιλούν γυναίκες από τη Θεσσαλονίκη για τη ζωή τους στο Άουσβιτς. Καμία από αυτές τις γυναίκες δεν είναι πια μαζί μας... (Βίντεο 8-14)

Αντίποινα την περίοδο της γερμανικής κατοχής: η σφαγή του Διστόμου

Αλεξάνδρα Πατρίκιου

Στόχος της σύντομης παρέμβασής μου εδώ, είναι να δώσω το περίγραμμα ενός ιστορικού πλαισίου για τη Σφαγή στο Δίστομο στις 10 Ιουνίου 1944. Θα κινηθώ γύρω από τρεις άξονες, που πιστεύω ότι μπορούν να μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε το ζήτημα: οι εξελίξεις στο ευρωπαϊκό πεδίο των μαχών, η δημιουργία και ανάπτυξη αντιστασιακών κινήσεων και η πολιτική των αντιποίνων.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1939 με τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία και έληξε, για την Ευρώπη, με την άνευ όρων παράδοση του Βερολίνου τον Μάιο του 1945. Ωστόσο, δεν πρόκειται για μια ομοιογενή περίοδο. Υπάρχουν αρκετές τομές, που διαχωρίζουν τα χρόνια του πολέμου σε πριν και μετά και για κάθε χώρα υπάρχουν άλλες χρονολογίες έναρξης και λήξης του πολέμου. Για την Ελλάδα, ο πόλεμος ξεκινάει τον Οκτώβριο του 1940 και η απελευθέρωση έρχεται τον ίδιο μήνα τέσσερα χρόνια μετά. Για όλους, το 1943, με την ήττα στη μάχη του Στάλινγκραντ τον Φεβρουάριο, την απόβαση στη Σικελία τον Ιούλιο και την ιταλική συνθηκολόγηση τον Σεπτέμβριο, είναι σίγουρα η χρονιά που αλλάζει τους συσχετισμούς. Είναι πλέον δεδομένο ότι οι συμμαχικές δυνάμεις θα βγουν νικήτριες από τον πόλεμο, ερώτημα παραμένει το πότε. Οι στιγμές που το δείχνουν αυτό, όσο περνάει ο καιρός πληθαίνουν.

Το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου του 1944 η εικόνα του πολέμου στην Ευρώπη έχει αλλάξει ριζικά. Στις 6 Ιουνίου, σχεδόν πέντε χιλιάδες πλοία αποβίβασαν στις ακτές της Νορμανδίας ισχυρές συμμαχικές δυνάμεις, δημιουργώντας με αυτόν τον εντυπωσιακό τρόπο το πολυαναμενόμενο δεύτερο μέτωπο. Ο μύθος για το αδιαπέραστο «τείχος του Ατλαντικού» κατέρρευσε και μαζί του κατέρρευσε και η τελευταία αξιοπιστία της γερμανικής προπαγάνδας. Επίσης στις 4 Ιουνίου τα συμμαχικά στρατεύματα μπήκαν επιτέλους στη Ρώμη δίνοντας τέλος σε μια μακρόχρονη εκκρεμότητα στο ιταλικό μέτωπο. Την ίδια στιγμή οι ειδήσεις για το τι συνέβαινε στη Γερμανία αδυνατούσαν ολοένα και περισσότερο να κρύψουν τις εικόνες των ερειπίων που συσσωρεύονταν εκεί. Στις 28 Μαΐου συμμαχικά αεροπλάνα είχαν βομβαρδίσει τρεις γερμανικές πόλεις και την επομένη άλλες δύο.

Το φαινόμενο «Αντίσταση» στο Β΄ΠΠ είναι ένα εξαιρετικά πολυδιάστατο και περίπλοκο ζήτημα. Ακόμη και σε ό,τι αφορά τον ορισμό της έννοιας: υπάρχει δηλαδή αυθόρμητη, παθητική, οργανωμένη και ένοπλη αντίσταση. Για την ελληνική περίπτωση, πράξεις αντίστασης έχουμε από τις πρώτες μέρες της Κατοχής: π.χ. οι κάτοικοι της Αθήνας που πετούν τσιγάρα στους αιχμάλωτους βρετανούς στρατιώτες ή η γνωστή πρωτοβουλία του Μανόλη Γλέζου και του Λάκη Σάντα να κατεβάσουν τη σβάστικα από την Ακρόπολη. Η οποιαδήποτε απόπειρα δημόσιων υπαλλήλων να προκαλέσουν μικρότερη ή μεγαλύτερη δυσλειτουργία στον κρατικό μηχανισμό μπορούσε να αποτελέσει αντιστασιακή πράξη. Το φθινόπωρο του 1941 κάνουν την εμφάνισή τους το ΕΑΜ και ο ΕΔΕΣ. Αργότερα, βέβαια, θα αποκτήσουν τη δυναμική και το μέγεθος, που τους κατέστησαν τα μεγαλύτερα αντιστασιακά κινήματα στη χώρα. Αρχές του 1942, ιδρύθηκε το στρατιωτικό σκέλος του ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ. Τα είδη αυτά της αντίστασης συνυπάρχουν, δεν είναι αλληλοαποκλειόμενα. Ωστόσο, όσο

περνάει ο καιρός η οργανωμένη και ένοπλη αντίσταση τόσο πολιτικοποιείται και ριζοσπαστικοποιείται. Από αυτό το ευρύ φάσμα αντιστασιακών πράξεων, μπορεί κανείς να εντοπίσει εκείνες τις πράξεις που αν και δεν είχαν άμεσο στρατιωτικό αντίκτυπο είχαν σπουδαίο συμβολικό χαρακτήρα (όπως το κατέβασμα της σημαίας), εκείνες που είχαν σημαντικό στρατιωτικό όφελος για τον συμμαχικό αγώνα (ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου), εκείνες που σχετίζονταν με τη διάσωση ανθρώπων που κινδύνευαν (π.χ. Εβραίοι) ή την αποτροπή εφαρμογής των κατοχικών νόμων (πολιτική επιστράτευση).

Είναι προφανές ότι το ευρύ αυτό φάσμα δράσεων βρήκε ένα επίσης ευρύ φάσμα αντιδράσεων από τις κατοχικές δυνάμεις. Ένας από τους τρόπους κάμψης του ηθικού, εδραίωσης της κατοχικής εξουσίας αλλά και επίδειξης ισχύος, ήταν η εφαρμογή της πολιτικής των αντιποίνων, που υπάκουε εν πολλοίς σε τρεις αρχές: Η πρώτη ήταν αυτή της ασύμμετρης απάντησης, δηλαδή, ότι για κάθε απώλεια των κατοχικών στρατευμάτων τα θύματα από τον ντόπιο πληθυσμό θα πρέπει να ήταν πολλαπλάσια. Η δεύτερη αρχή ήταν αυτή της συλλογικής ευθύνης. Για κάθε επίθεση κατά των κατοχικών στρατευμάτων θεωρούνταν υπεύθυνος συνολικά ο πληθυσμός των τριγύρω χωριών, τα οποία πυρπολούνταν, και αρκετές φορές ο ανδρικός πληθυσμός είτε συλλαμβάνονταν ως όμηροι είτε εκτελούνταν επί τόπου. Η αρχή της συλλογικής ευθύνης συνεπαγόταν την άρση της διάκρισης μεταξύ εμπολέμων και αμάχων, που αποτελεί και το τρίτο χαρακτηριστικό των αντιποίνων. Ήδη από το καλοκαίρι του 1943 οι Γερμανοί θεωρούν ότι οι Έλληνες βρίσκονται στην αντίπαλη πλευρά και αποφασίζουν να τους αντιμετωπίσουν συλλήβδην ως εχθρό, παραμερίζοντας τη διάκριση μεταξύ ενόπλων και άμαχου πληθυσμού.

Βέβαια, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι συγκεκριμένα το Δίστομο είναι έγκλημα των Ες Ες, αλλά θηριωδίες στην Ελλάδα έκανε και ο τακτικός γερμανικός στρατός (Καλάβρυτα, Κομμένο) και είναι προφανές ότι η ενοχή των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων σχετικά με τα αντίποινα δε διακρίνεται σε Ες Ες και μη Ες Ες. Οι μάχες με τους αντάρτες αποτελούσαν και πρόσχημα για αντίποινα και ότι τα θύματα των αμάχων δεν είναι πάντα μαθηματική συνάρτηση των μαχών που δίνονται στον ανταρτοπόλεμο. Είναι δηλαδή παραπλανητικό να συσχετίζεις την Αντίσταση με τα αντίποινα με σχέση αίτιου-αιτιατού και άρα να καταδικάζεις την ένοπλη αντίσταση ως επιζήμια βασισμένος μόνο σε αριθμητικά δεδομένα. Εξάλλου, υπήρξαν μάχες του ΕΛΑΣ σοβαρές και με αρκετές γερμανικές απώλειες που δεν ακολουθήθηκαν από εκτελέσεις ή αντίποινα.

Τα αντίποινα των κατοχικών δυνάμεων μπορούν να διακριθούν χρονολογικά σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αφορά τους πρώτους μήνες μετά την εισβολή και αφορούσε κατά βάση την εδραίωση των δυνάμεων στη χώρα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των κρητικών χωριών στα μέσα του 1941 ή των βουλγαροκρατούμενων νομών Δράμας, Σερρών και Καβάλας, στους οποίους εκτελέστηκαν πάνω από 2100 άτομα τον Οκτώβριο του 1941. Η δεύτερη περίοδος ξεκινάει την άνοιξη του 1943 και φτάνει μέχρι το τέλος της Κατοχής. Το 1943, όπως ήδη είπαμε, είναι ίσως η κεντρική χρονιά-τομή του πολέμου. Η ραγδαία ανάπτυξη των ένοπλων αντιστασιακών κινημάτων, και ιδιαιτέρως του ΕΛΑΣ, έφερε τις δυνάμεις κατοχής αντιμέτωπες με μια νέα πραγματικότητα: αυτή της απώλειας ελέγχου της υπαίθρου και των ορεινών περιοχών. Απέναντι στον κίνδυνο αυτό οι κατοχικές δυνάμεις κατέφυγαν σε συστηματικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στις περιοχές, όπου σημειωνόταν

ένοπλη αντιστασιακή δραστηριότητα. Τα αντίποινα έπρεπε να είναι σκληρά και να εφαρμόζονται με αυστηρότητα. Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις ήταν μεγάλης έκτασης και ιδιαίτερης αγριότητας, επειδή αποσκοπούσαν όχι απλά να διαλύσουν τμήματα του ΕΛΑΣ, αλλά να ερημώσουν περιοχές, καθώς τα χωριά ήταν πηγές στρατολόγησης, εφοδιασμού και πληροφοριών για τους αντάρτες. Επίσης από τον Σεπτέμβριο του 1943, άρχισαν να χρησιμοποιούνται και τα Τάγματα Ασφαλείας στις επιχειρήσεις αυτές. Η χρησιμοποίηση των ΤΑ αποσκοπούσε στο να στρέψει τις επιθέσεις του ΕΛΑΣ κατά των Ταγμάτων και όχι κατά των γερμανικών στρατευμάτων, μετατρέποντας την αντιστασιακή σύγκρουση σε εμφύλια σύρραξη. Γνωστά είναι τα παραδείγματα του Κομμένου της Άρτας με 317 νεκρούς, τα Καλάβρυτα με 441 νεκρούς τουλάχιστον και φυσικά το Δίστομο με 218 νεκρούς. Φυσικά κάθε περίπτωση είναι ξεχωριστή και οφείλει να εξετάζεται στο δικό της πολιτικό-στρατιωτικό πλαίσιο.

Δίστομο

Στις 10 Ιουνίου 1944 φάλαγγα γερμανικών αυτοκινήτων με δυνάμεις των SS προχώρησε προς το Δίστομο. Επικεφαλής ήταν ο Γερμανός αξιωματικός Λάουτενμπαχ. Πριν από την είσοδο στην πόλη συνέλαβε και σκότωσε έξι αμάχους. Το μεσημέρι τμήματα των Γερμανών συγκρούστηκαν με αντάρτικες δυνάμεις στο Στείρι και η μάχη ολοκληρώθηκε με μικρές απώλειες από μέρους των Γερμανών. Το απόγευμα οι Γερμανοί είχαν ολοκληρώσει τη Σφαγή εκτελώντας συνολικά 218 άτομα.

Για να κλείσω θα ήθελα να πω τα εξής:

Το τέλος του πολέμου εξηγεί εν μέρει τη Σφαγή, ακριβώς γιατί έχουν διαψευστεί οι προσδοκίες των στρατιωτών. Και όσο πιο κοντά το τέλος, τόσο μεγαλύτερη η διάψευση για τους στρατιώτες. Επίσης, σχετικά με τους ίδιους τους στρατιώτες, η υπηρεσία μακριά από το μέτωπο, σε περιοχές σαν την Ελλάδα, είχε οδηγήσει προφανώς στην αύξηση του εγκλήματος στις τάξεις του στρατεύματος εις βάρος και συστρατιωτών και άμαχου πληθυσμού. Όσοι είχαν περάσει από το Ανατολικό Μέτωπο, η έλευση στα Βαλκάνια σήμαινε κατά βάση χαλάρωση της πειθαρχίας και αύξηση κάθε είδους εγκληματικών πράξεων²⁶.

Τα αντίποινα αποτελούσαν οργανικό τμήμα της πολιτικής των κατοχικών στρατευμάτων και κοινή πρακτική για όλες τις κατεχόμενες χώρες και αφορούσε την εδραίωση της κατοχικής εξουσίας, την επίδειξη δύναμης, καθώς και την αποτροπή οποιασδήποτε σύμπραξης με τους αντιστασιακούς. Μολονότι η γνωστή διαταγή 1 προς 50 (μια γερμανική απώλεια, 50 ελληνικές) στην πράξη ευτυχώς δεν εφαρμόστηκε παρά σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι σαφές ότι ακόμη και αν τα αντίποινα λειτούργησαν αποτρεπτικά και κατασταλτικά για μεγάλες μερίδες του πληθυσμού δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την ανάπτυξη αντιστασιακής δράσης. Αυτό που προκάλεσαν ήταν μια έκρηξη βίας, που σημάδεψε ανεξίτηλα τις κοινωνίες αυτές. Και μία βία για την οποία οι πρωταίτιοι δεν πλήρωσαν λόγω των λοιπών πολιτικών εξελίξεων της χώρας.

---

²⁶ Μαρκ Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 242.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

Βόγλης, Πολυμέρης 2010. *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μαργαρίτης, Γιώργος 1993. *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα.

Mazower, Mark 1994. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Φλάισερ, Χάγκεν 1995. *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, 2 τόμ., Παπαζήσης, Αθήνα.

Φλάισερ, Χάγκεν 1979-80. «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα, 1941-44», *Μνήμων*, 7, σ. 187-195.

Χατζηωσήφ, Χρήστος – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.) 2007. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τομ. Γ₁ & Γ₂: *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945, Κατοχή – Αντίσταση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Να θυμάσαι τα παιδιά: Διδάσκοντας τη Σφαγή στο Δίστομο

Αμαλία Παπαϊωάννου

Είναι ιδιαίτερη στιγμή χαράς και συγκίνησης για το Μουσείο Θυμάτων Ναζισμού Διστόμου η πραγματοποίηση του 21^{ου} Σεμιναρίου για εκπαιδευτικούς του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος στο Δίστομο²⁷. Οι εργασίες του Σεμιναρίου θα αναδείξουν τις ιδιαιτερότητες των φρικτών γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τον τρόπο διαχείρισης της τραυματικής μνήμης. Αυτό είναι άλλωστε και το θέμα που θα αναλύσουμε σε αυτή την ενότητα: η διδακτική προσέγγιση των τραυματικών και δύσκολων ιστορικών γεγονότων, και ειδικότερα η διδακτική προσέγγιση της σφαγής στο Δίστομο από τα ναζιστικά στρατεύματα Κατοχής στις 10 Ιουνίου 1944.

Αφετηρία αποτελούν οι τρεις άξονες της Δήλωσης Σκοπιμότητας της εκπαιδευτικής πολιτικής του Μουσείου Θυμάτων Ναζισμού. Ο μαθητής θα πρέπει να **μάθει το ιστορικό γεγονός**, τι συνέβη δηλαδή στο Δίστομο τον Ιούνιο του 1944, αλλά και να το εντάξει στο ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο αναφέρθηκε εμπεριστατωμένα η κα Πατρικίου. Ως γενικότερο ιστορικό πλαίσιο ορίζουμε την άνοδο του φασισμού και του ναζισμού στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου, την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, την Κατοχή στην Ελλάδα και την άσκηση βίας και τρομοκρατίας εις βάρος του ελληνικού λαού, τον αγώνα της Εθνικής Αντίστασης και τη μέθοδο των αντιποίνων. Θα πρέπει όμως και **να θυμάται το γεγονός**, να εμπλακεί ο ίδιος με τις ιστορίες των θυμάτων και τις μαρτυρίες όσων επέζησαν. Εδώ εμπλέκεται η δύσκολη έννοια της μνήμης, ατομικής και συλλογικής, αλλά και οι συλλογικότητες της ιστορίας, ώστε μέσω της βιωματικής μάθησης να εγγραφεί το γεγονός στη μνήμη του μαθητή. Ο δυσκολότερος στόχος όμως είναι **να συνδέσει ο μαθητής το γεγονός με τη ζωή του**, η χαρτογράφηση δηλ. προσωπικού νοήματος και κινήτρων. Αγγίζοντας έτσι ζητήματα ηθικής και διερεύνησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και ζητήματα πολιτειότητας, αφού οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι αξίες τους δεν υποστηρίζονται αυτόματα, αλλά πρέπει να εκτιμώνται, να καλλιεργούνται και να προστατεύονται. Η σιωπή και η αδιαφορία για τα δεινά των άλλων, η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε οποιαδήποτε κοινωνία μπορεί να διαιωνίσει τα προβλήματα.

Η θεωρητική και επιστημονική θεμελίωση της διδακτικής προσέγγισης της Σφαγής του Διστόμου εδράζεται στις αρχές της Μουσειακής Εκπαίδευσης, σε κοστρουκτιβιστικές θεωρίες μάθησης, στη θεωρία των Πολλαπλών Ευφυϊών του Gardner, αλλά και σε σύγχρονες θεωρίες μάθησης όπως η ενσώματη, η δημιουργική και το mobile learning. Θεμελιώδες έρεισμα για τον εκπαιδευτικό που αποφασίζει να διδάξει τις μορφές του ιστορικού τραγικού, είναι η επαφή με τις ηθικές και παιδαγωγικές διαστάσεις στην προσέγγιση της μνήμης, της λήθης και του τραύματος. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στην ερευνητική και συγγραφική δουλειά του καθηγητή της Διδακτικής της Ιστορίας Γιώργου Κόκκινου. Ένας άλλος δρόμος για να φτάσει κάποιος ομαλά στο θέμα είναι η γνώση του τόπου και των ανθρώπων του. Μέσω της τοπικής ιστορίας, της μικροϊστορίας, μπορούμε να κατανοήσουμε τις προσωπικές

---

²⁷ Προτιμήθηκε να διατηρηθεί ο προφορικός λόγος της ανακοίνωσης, προκειμένου να είναι ακόμη πιο προσιτό το κείμενο στους εκπαιδευτικούς. Υπάρχει επίσης ενδεικτική βιβλιογραφία στο τέλος του κειμένου, όπου βασίστηκε το παρόν κείμενο.

μαρτυρίες χωρίς τους κινδύνους του αναχρονισμού και εξασφαλίζοντας την επιθυμητή χρονική απόσταση. Αν επιθυμείτε να ασχοληθείτε με τις προφορικές μαρτυρίες σε βάθος θα σας βοηθήσουν οι θεωρητικές αρχές της προφορικής ιστορίας. Εκλαϊκευμένα και επιγραμματικά αναφέρουμε κάποιες από αυτές:

- Σύνδεση της μνήμης με τα κοινωνικά πλαίσια, π.χ. η γλώσσα είναι κοινωνικό πλαίσιο. Ο μάρτυρας καταθέτει τη μαρτυρία μέσα από κάτι προσωπικό.
- Εντοπισμός των συναισθημάτων που εκφράζονται.
- Το ψέμα, η σιωπή και η αξία τους. Πώς μπορούμε να μετατρέψουμε το ψέμα σε ερώτημα; Γιατί ο μάρτυρας σιωπά ή ψεύδεται;

Ένα παράδειγμα που αναδύεται από την επεξεργασία του αρχαιικού υλικού του Μουσείου μας ίσως είναι πιο διαφωτιστικό. Στις πρωτογενείς πηγές και συγκεκριμένα στις γραπτές αναφορές του κατοχικού νομάρχη Βοιωτίας Ι. Γεωργόπουλου, ο οποίος πρώτος έφτασε μετά τα γεγονότα στις 12 Ιουνίου, αλλά και στην έκθεση του Σουηδού απεσταλμένου του Ερυθρού Σταυρού Στούρε Λίνε διαβάζουμε ότι μεταξύ των άλλων εγκλημάτων διαπράχθηκαν και βιασμοί των δολοφονημένων γυναικών. Μελετώντας όμως κάποιος το corpus των προφορικών μαρτυριών δε συναντά πουθενά αναφορά σε βιασμούς. Ποιος ψεύδεται και ποιος σιωπά; Είναι αδύνατο να το διασταυρώσουμε, είναι όμως δυνατό να κατανοήσουμε την αποσιώπηση των μαρτύρων όταν ανιχνεύσουμε τα συναισθήματα της γυναικείας τιμής και της ενοχής, τις αξίες της τοπικής κοινωνίας και τον κόσμο της γυναίκας της προπολεμικής υπαίθρου.

Τα παιδαγωγικό πλαίσιο της διδακτικής προσέγγισης, στο οποίο όλοι κινείστε με άνεση, τοποθετείται μεταξύ της βιωματικής και της συνεργατικής μάθησης. Θα σταθώ πολύ λίγο στη συνεργατική μάθηση, πάντα σε σχέση με τις δυσκολίες του θέματος που διαπραγματευόμαστε: συμβάλλει στη βελτίωση της κατανόησης σύνθετων εννοιών και αυξάνει τις δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων δίνοντας στους συμμετέχοντες τη δυνατότητα να επινοούν λύσεις. Βοηθά επίσης στην οικοδόμηση της συνοχής της ομάδας και στη μείωση των προκαταλήψεων μεταξύ των μελών αφού είναι ανοικτή στην ενεργή συμμετοχή όλων.

Πολλές από τις λέξεις/έννοιες κλειδιά του θέματος που μας απασχολούν είναι κοινές με τις δεξιότητες του 21^{ου} αιώνα, με τις οποίες πρέπει να εφοδιαστούν οι μαθητές, αλλά και οι ενήλικες στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης. Οι ίδιες έννοιες σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2007 αποτελούν τις βασικές αξίες των Ευρωπαίων: κριτική σκέψη και επικοινωνία, ετερότητα και ανεκτικότητα, ειρήνη και ελευθερία γνώμης, δημιουργικότητα και καινοτομία, σεβασμός στην αξία της Ιστορίας. Αυτές ακριβώς οι ανάγκες αποτελούν το νέο εκπαιδευτικό πλαίσιο, οι παράμετροι της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση, το RRI πλαίσιο, δηλ. Responsibility – Research – Innovation.

Πρακτικό οδηγό και πυξίδα αποτελούν οι 5 Αρχές των Σχολείων Nuffield της Μ. Βρετανίας, όπως διατυπώθηκαν τη δεκαετία του 1970 και έκτοτε αποτέλεσαν θεωρητική βάση πολλών εκπαιδευτικών προγραμμάτων ιστορικών μουσείων.

1. **Ερωτήσεις.** Η μάθηση μέσω ανακάλυψης συνδέεται σαφώς με ερωτήσεις και απαντήσεις.
2. **Προκλήσεις.** Τα παιδιά ωθούνται να επιμένουν, να κάνουν υποθέσεις να συνδυάζουν, να συζητούν, να κατανοούν το παρελθόν

3. **Προσβασιμότητα.** Ξεκινάμε με δραστηριότητες που τα παιδιά μπορούν να διεκπεραιώσουν και τις χρησιμοποιούμε ως βάση.
4. **Βάθος.** Η πραγματική γνώση απαιτεί μελέτη σε βάθος χωρίς απλουστεύσεις και δυϊσμούς, π.χ. διερεύνηση του ερωτήματος γιατί εμφανίστηκε ο ναζισμός στη Γερμανία του Μεσοπολέμου.
5. **Πληρότητα και οικονομία πηγών.** Λίγες και προσεκτικά επιλεγμένες πηγές.

Και περνάμε σε θέματα αντιμετώπισης των πηγών. Εκτός από τις γραπτές πηγές (αναφορές, εκθέσεις, επιστολές, μαρτυρίες, ημερολόγια, λογοτεχνικά κείμενα, εφημερίδες, περιοδικά κ.ά.) συγκαταλέγουμε εδώ φωτογραφίες, χάρτες, πίνακες και γραφήματα, αντικείμενα προερχόμενα από τη λαογραφική συλλογή του Μουσείου Θυμάτων Ναζισμού, επιλεγμένα έργα τέχνης και οπτικοακουστικό υλικό. Η έκδοση της Εθνικής Πινακοθήκης, που περιλαμβάνει έργα Γάλλων καλλιτεχνών αφιερωμένα στην Εθνική Αντίσταση με την επιμέλεια της Τατιάνας Γκρίτση-Μιλλιές, και η ταινία *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη* είναι δύο καλές πηγές αυτού του τύπου. Για να εργαστούμε σωστά όμως με τους μαθητές μας πάνω στις πηγές αρκεί να επικαλεστούμε τους επτά συντρόφους του R.Kipling: *"I keep six honest serving men (they taught me all I knew); Theirs names are What and Why and When And How And Where and Who."* Κριτήρια λοιπόν με τα οποία εξετάζουμε τις γραπτές πηγές και ερωτήματα που θέτουμε προς αυτές είναι:

- Η κατηγορία και το είδος της πηγής
- Η φύση, το θέμα και η λειτουργία της πηγής
- Η προέλευση της πηγής (χρόνος και τόπος δημιουργίας, συντάκτης/δημιουργός)
- Γνησιότητα πηγής
- Αξιοπιστία πηγής (Ποιος τη δημιούργησε; Ποια η ανάμειξή του στα γεγονότα; Συμμετέχων, αυτόπτης μάρτυρας, ανταποκριτής; Αναφέρεται ο αποδέκτης; Ποιος ο σκοπός της; Τι δείχνει σχετικά με το γεγονός;).
- Ιδεολογική αφετηρία πηγής
- Προκαταλήψεις και παραλείψεις πηγής.

Τα ίδια κριτήρια ισχύουν και για την ανάγνωση των φωτογραφιών:

- Ποιος είναι πίσω από την κάμερα;
- Γιατί επιλέγει να φωτογραφίσει;
- Τι επιλέγει να φωτογραφίσει;
- Γιατί εκεί και γιατί τότε;

Μια καλή άσκηση είναι η σύνδεση γραπτών πηγών και φωτογραφιών.

Περνώντας στις μεθοδολογικές αρχές που πρέπει να διέπουν ανάλογα προγράμματα διδασκαλίας ιστορικών τραυματικών γεγονότων θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή σας στην ανάπτυξη της διδακτικής ενότητας σε στάδια υλοποίησης, π.χ. τρία στάδια κατανόησης, διαχείρισης, μεταβίβασης της Σφαγής του Διστόμου: η ζωή πριν το γεγονός, το ιστορικό γεγονός, η ζωή μετά. Σημαντικό είναι να επιδιώκουμε την εξισορρόπηση των γνωστικών και συναισθηματικών στοιχείων, πληροφοριών και δράσεων, να εξασκούμε την κριτική ικανότητα με ασκήσεις πολυπρισματικότητας, κατανόησης και ερμηνείας. Όλες αυτές οι δράσεις επιτυγχάνονται με την εμβάθυνση στη διεθνή βιβλιογραφία και πρακτική της διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος. Η εκπαιδευτική πολιτική του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και του Yad Vashem, το Διδακτικό Πακέτο του Άουσβιτς δίνουν τις απαραίτητες

κατευθυντήριες γραμμές. Από αυτές προκύπτουν και κάποιες μεθοδολογικές παρατηρήσεις, τις οποίες θα μου επιτρέψετε να εκθέσω με την επανάληψη αρκετών υποτακτικών:

1. Σκεπτόμαστε με ευαισθησία σε ποιες ηλικίες απευθυνόμαστε. Προτιμότερο να ξεκινάμε τη διδασκαλία τέτοιων βίαιων γεγονότων από την ηλικία των 11 ετών και πάνω. Το επίπεδο ωριμότητας βέβαια της τάξης μας, καθώς και η καταγωγή των παιδιών καθιστούν πιο ευέλικτο αυτό το όριο. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν απευθυνόμαστε σε παιδιά νηπιαγωγείου και πρώτων τάξεων του Δημοτικού σχολείου.
2. Τοποθετούμε το γεγονός στο σωστό ιστορικό πλαίσιο, αποφεύγοντας δυϊσμούς, αναχρονισμούς και εύκολες αναλογίες. Ξεκαθαρίζουμε τους ιστορικούς όρους, επιδιώκουμε γλωσσική ακρίβεια π.χ. ο σωστός όρος είναι Σφαγή και όχι ολοκαύτωμα του Διστόμου.
3. Επιδιώκουμε συναισθηματική εμπλοκή και όχι συναισθηματικό καταναγκασμό. Αποφεύγουμε τους κινδύνους της υπερβολικής συναισθηματολογίας με εξισορρόπηση γνωστικών και συναισθηματικών στοιχείων.
4. Δημιουργούμε δομές ασφαλείας απέναντι στη βία της ιστορίας. Για αυτόν το λόγο δεν ξεκινάμε με εικόνες ή μαρτυρίες που σοκάρουν, μπαίνουμε και βγαίνουμε από το ιστορικό γεγονός με υγιή τρόπο, επικεντρώνουμε σε θετικές έννοιες π.χ. στη δύναμη των ανθρώπων που μεγάλωσαν τα δεκάδες ορφανά της Σφαγής.
5. Αποφεύγουμε απλές απαντήσεις σε σύνθετα ερωτήματα. Για παράδειγμα αν απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί τόση βία και ωμότητα σε αθώα βρέφη και μωρά, ότι αυτή διαπράχθηκε από ανθρωπόμορφα τέρατα, τότε αυτόματα δικαιολογούμε τη βία με μεταφυσικό τρόπο.
6. Αποφεύγουμε τα παιχνίδια ρόλων.
7. Αποφεύγουμε να συγκρίνουμε τον πόνο.
8. Δε ρομαντικοποιούμε την ιστορία, π.χ. ευτυχισμένη και χωρίς προβλήματα η ζωή στο προπολεμικό Δίστομο.
9. Μεταφράζουμε τα στατιστικά στοιχεία και τους καταλόγους των θυμάτων σε ανθρώπινες ιστορίες.
10. Θέτουμε ηθικά διλήμματα.
11. Επιδιώκουμε την κάθαρση.

Σας κούρασα με όλες αυτές τις θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές, στη συνέχεια θα περάσω σε μια διδακτική προσέγγιση, η οποία είναι μια πρακτική εφαρμογή όλων των παραπάνω. Πρόκειται για το σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων και την παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, μια συνεργασία των δύο μουσείων, του Μουσείου Θυμάτων Ναζισμού Διστόμου και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Επιλέχθηκαν οι ιστορίες τεσσάρων παιδιών μαρτύρων που επέζησαν της σφαγής και βρίσκονται και σήμερα στη ζωή. Οι ιστορίες αυτές έχουν δημοσιευτεί από τους ίδιους τους μάρτυρες ή έχουν παρουσιαστεί σε ντοκιμαντέρ. Η ιστορία του κάθε παιδιού παρουσιάζεται με τη δημιουργία ενός πολυτροπικού κειμένου και φιλοξενείται σε ένα κουτί, αποτελεί θα λέγαμε ένα είδος μουσειοσκευής.

Το περιεχόμενο των τεσσάρων αυτών κουτιών περιλαμβάνει το ιστορικό πλαίσιο και την χρονογραμμή, πρωτογενείς πηγές και προφορικές μαρτυρίες, λογοτεχνικές πηγές και λέξεις κλειδιά, χάρτη της περιοχής και κατάλογο των θυμάτων, φωτογραφικό, εικαστικό και

οπτικοακουστικό υλικό, οδηγίες για τον εκπαιδευτικό και προτεινόμενες δραστηριότητες. Σε όλα τα κουτιά φροντίσαμε να αναδεικνύονται οι ιστορίες των θυμάτων που σχετίζονται με το παιδί-μάρτυρα, όπως επίσης να προκύπτουν οι δομές ασφαλείας που τα βοήθησαν να επιβιώσουν, καθώς και ο τρόπος που διαχειρίστηκαν το τραύμα. Πρόκειται για υλικό ευέλικτο, ικανό να προσαρμοστεί στις ανάγκες κάθε τάξης, που μπορεί να αναπτυχθεί σε τρία στάδια υλοποίησης. Υπό τον γενικό τίτλο του προγράμματος *Να θυμάσαι τα παιδιά* θα σας παρουσιάσω πολύ σύντομα το περιεχόμενο των κουτιών και τις ιστορίες των μαρτύρων.

1. *Τα καλοκαίρια της Καίτης*: Η μαρτυρία της Καίτης Μανωλοπούλου.
Η Καίτη Μανωλοπούλου είναι συγγραφέας και έμμεσος μάρτυρας της Σφαγής καθώς ζούσε στην Αθήνα και επισκεπτόταν το Δίστομο τα καλοκαίρια περνώντας ξέγνοιαστα παιδικά χρόνια με τις πολυαγαπημένες της θείες, Δήμητρα και Γεωργία, στο παλιό πέτρινο σπίτι του παππού, θύματα της σφαγής. Τις αναμνήσεις της, ευχάριστες και τραυματικές, τις παρουσιάζει με ευαισθησία και ακρίβεια στα βιβλία της. Μέσα από το υλικό του κουτιού αναδεικνύονται η ζωή στην προπολεμική επαρχία, αλλά και η ζωή ενός παιδιού στην Αθήνα της Κατοχής. Η μαρτυρία της Καίτης αποτελεί μια ασφαλή εισαγωγή στο τραυματικό γεγονός της Σφαγής του Διστόμου.
2. *Το βραχιολάκι της Μαρίας*: Η μαρτυρία της Μαρίας Παπαϊωάννου.
Η μαρτυρία ενός παιδιού στη δίνη του πολέμου. Η τετράχρονη τότε Μαρία την ημέρα της Σφαγής έχασε τους γονείς και τον μικρότερο αδελφό της. Η βίαιη και τραυματική απώλεια της οικογένειας, η απώλεια της παιδικής ηλικίας και η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προκύπτουν από το περιεχόμενο του κουτιού αυτού.
3. *Το κορίτσι με τα μαύρα ρούχα*: Η μαρτυρία της Ελένης Σφουντούρη.
Η Ελένη ή Νίτσα, όπως τη φώναζαν οι δικοί της, έχασε όλη της την οικογένεια, γονείς και δύο μικρότερες αδελφές, και πέρασε την εφηβεία με τη γιαγιά της Κατερίνη τηρώντας αυστηρά όλους τους κανόνες που επέβαλε το πένθος και η εποχή στις γυναίκες. Το υλικό του φακέλου αναδεικνύει την ευτυχισμένη ζωή της Νίτσας μέσα από το ημερολόγιο του πατέρα της Μιλτιάδη, το μέγεθος της ναζιστικής θηριωδίας και την καθημερινή ζωή των επιζήσαντων. Παράλληλα δίνει την ευκαιρία στον εκπαιδευτικό να προχωρήσει σε μια μελέτη συναισθημάτων.
4. *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη*: Η μαρτυρία του Αργύρη Σφουντούρη.
Αναφέρεται στην ιστορία του Αργύρη Σφουντούρη, ο οποίος επέζησε μαζί με τις αδερφές του σχεδόν από τύχη καθώς τους προειδοποίησε ένας Γερμανός στρατιώτης, αλλά έχασε τους γονείς και το σπίτι του. Η γιαγιά του και ο παππούς του τον έστειλαν σε ορφανοτροφείο, καθώς δεν μπορούσαν να τον συντηρήσουν και το 1949 πήγε στο χωριό Pestalozzi στην Ελβετία. Από εκεί κατάφερε και σπούδασε, εργάστηκε, δημοσίευσε αλλά και αγωνίστηκε για καθαρική συμφιλίωση, αξιοποιώντας τις σκληρές εμπειρίες του παρελθόντος. Πρόκειται για υλικό που θέτει ηθικά διλήμματα που στρέφονται γύρω από θέματα μνήμης και λήθης, ταυτότητας και ετερότητας, μίσους και εκδίκησης, συγχώρησης και απελευθέρωσης. Αναδεικνύεται η δυνατότητα της διαφορετικής επιλογής και κυρίως έννοιες του ενεργού πολίτη.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή θα αναφερθώ σε κάποιες προεκτάσεις που μπορεί να αποτελέσουν αφορμή για την ανάπτυξη ποικίλων θεματικών στο πλαίσιο σχεδίων εργασίας κάποιας διάρκειας βέβαια. Εφαρμόζοντας τις μεθόδους της Διδακτικής της Ιστορίας, τις

ελεγχόμενες δηλ. αναλογίες, την τήρηση της χρονικής απόστασης και κυρίως εστιάζοντας στις διαφορές και τις ομοιότητες μπορείτε να περάσετε στη γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων ή στα δεινά του πολέμου και στην τύχη του άμαχου πληθυσμού σήμερα.

Αν η μελέτη της Ιστορίας είναι “κτῆμα ες αεί” και ο πόλεμος “βίαιος διδάσκαλος”, τότε η εκπαίδευση οφείλει να αποτρέπει να αναπαράγονται οι υπάρχουσες συνθήκες, αλλά να διαμορφώνονται καλύτερες.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abraams, L. 2016. *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Białecka, A., Oleksy, Ch., F. Regard and P. Trojański. 2010. *European pack for visiting Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. Guidelines for teachers and educators*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Compston, Ch. 2002. *A Teacher's Guide to Using Primary Sources (Pages from History)*. New York: Oxford University Press.
- Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα. Πρακτικά 6ου Σεμιναρίου για εκπαιδευτικούς του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Αθήνα 2 και 3 Δεκεμβρίου 2010.
- Θεοχάρης, Γ. 2010. *Διστόμο 10 Ιουνίου 1944. Το Ολοκαύτωμα*. Αθήνα: Σύγχρονη Έκφραση.
- Κάββουρα, Δ. 2010. *Διδακτική της Ιστορίας. Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκινος, Γ. 2012. *Η σκουριά και το πυρ*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μανωλοπούλου, Κ. 2008. *Να ζεστάνουμε τις πέτρες στις πλαγιές του Διστόμου*. Αθήνα: Βεργίνα.
- Μανωλοπούλου, Κ. 2013. *Ο Αθέριστος Ιούνης*. Αθήνα: Βεργίνα.
- Mazower, M. 1993. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Νικονάνου, Ν. 2010. *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Simon, R, Sh. Rosenberg και Cl. Eppert. 2000. *Between Hope and Despair: Pedagogy and the Remembrance of Historical Trauma*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Steinfeldt, I. 2002. *How was it Human Possible? A study of perpetrators and bystanders during the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem. The International School for Holocaust Studies.
- Σφουντούρης, Α. 2015. *Πενθώ για τη Γερμανία – το παράδειγμα του Διστόμου*. Αθήνα: Βεργίνα.

Ο αντισημιτισμός στην νεότερη εποχή: η περίπτωση της Ελλάδας (εργαστήριο)

Αλεξάνδρα Πατρικίου

Βασικά στοιχεία για τον αντισημιτισμό:

- Φαινόμενο της δεκαετίας του 1870 στη Γερμανία.
- Στη Βέρνη 1879 ο Γουλιέλμος Μαρ κατήγγειλε την «εβραϊκή κυριαρχία» σε πενηντασέλιδο λίβελο
- Ο νεωτερικός πολιτικός/φυλετικός αντισημιτισμός οφείλει να διαχωριστεί από όποια αντιεβραϊκή συμπεριφορά/στάση/πολιτική με κυρίαρχο θρησκευτικό χαρακτήρα.
- Στην Αθήνα το 1883 εμφανίστηκε το επονομαζόμενο «Μέγα Αντισημιτικόν Κομμητάτον»
- Ο όρος αντισημιτικός δεν είναι υποτιμητικός την εποχή εκείνη.
- Έξι αντισημιτικές αφηγήσεις, σύμφωνα με τον Π.Α. Ταγκιέφ. Δεν είναι στεγανές κατηγορίες, αλλά περισσότερο διαπλεκόμενα μονοπάτια.

Πού χρειάζεται προσοχή:

- Σχέση αντισημιτισμού με το Ολοκαύτωμα. Βασική αιτία και εργαλείο για τη γενοκτονία. Υπάρχει πριν και συνεχίζει να υπάρχει και μετά το Ολοκαύτωμα.
- Κάθε απόσπασμα ερμηνεύεται στη δική του προσωπική ιστορικοπολιτική συγκυρία. Ορισμένες αφηγήσεις μπορεί να κυκλοφορούν εκατοντάδες χρόνια, ωστόσο μεταπλάστηκαν στο χρόνο και αφετέρου δεν είχαν κάθε φορά την ίδια επίδραση ή και αποτέλεσμα. Δεν οδήγησαν, δηλαδή, υποχρεωτικά σε εκρήξεις αντισημιτικής βίας.
- Συνδυάζοντας τα παραπάνω: Δεν ισχυρίζομαι ότι υπάρχει μια γραμμή που ενώνει κάθε απόσπασμα και νομοτελειακά οδηγήθηκε η ελληνική κοινωνία στην εκδίωξη του εβραϊκού της στοιχείου στο πλαίσιο του Ολοκαυτώματος. Ωστόσο, κάθε κείμενο συνέβαλε με τον τρόπο του και στο βαθμό που του αρμόζει, και ανάλογα με τη συγκυρία, στη διαμόρφωση και παγίωση αντισημιτικών στερεοτυπικών αφηγήσεων.

Επιγραμματικά αναφέρονται οι έξι μεγάλοι αντιεβραϊκοί μύθοι, σύμφωνα με την προσπάθεια κατηγοριοποίησης του Ταγκιέφ²⁸:

- Γενικευμένος μισανθρωπισμός: Αποδίδεται στους Εβραίους η κατηγορία του μισανθρωπισμού ή του γενικευμένου μισανθρωπικού μίσους, και κατ' επέκταση του αποκλεισμού από το κοινωνικό σύνολο.
- Τελετουργικός φόνος. Η κατηγορία αυτή υπάρχει ήδη από την αρχαιότητα, προϋποθέτει την ομαδική ωμότητα ή και κλίση προς τον φόνο ως σταθερό πολιτισμικό χαρακτηριστικό. Ο θρύλος του τελετουργικού εγκλήματος μπορεί να σκιαγραφείται στην αρχαιότητα, αλλά διατυπώνεται ρητά και διαδίδεται ευρύτατα στη χριστιανική Ευρώπη από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα. Στις επινοημένες αφηγήσεις περί τελετουργικού φόνου συναρθρώνονται και οι κατηγορίες παιδοκτονίας και

²⁸ Πιερ-Αντρέ Ταγκιέφ, *Τι είναι αντισημιτισμός*, Εστία, Αθήνα 2011.

κανιβαλισμού. Το μοτίβο της κατηγορίας είναι πασίγνωστο: υποτίθεται ότι υπάρχει εβραϊκό έθιμο, σύμφωνα με το οποίο κάθε χρόνο, την παραμονή του εβραϊκού Πάσχα, ένας χριστιανός, συχνότατα ένα παιδί, θυσιάζεται, είτε σταυρώνοντάς το είτε σφαγιάζοντάς το, για να συλληχθεί το αίμα του, προκειμένου να φτιάξουν το άζυμο ψωμί που οι Εβραίοι τρώνε κατά την εορτή του Πάσχα, εις ανάμνηση της Εξόδου από την Αίγυπτο.

- Η Θεοκτονία: πρόκειται για την κεντρική κατηγορία του χριστιανικού αντιεβραϊσμού, που συνίσταται στο ότι οι Εβραίοι είναι «δολοφόνοι του Χριστού» και τα τέκνα του διαβόλου, μια κατηγορία που ανοίγει τελικά και το δρόμο για τη δαιμονοποίησή τους.
- Δολιότητα, τοκογλυφία, χρηματική κερδοσκοπία: Αποδίδεται μια φυσική ενόρμηση προς οικονομική (και όχι μόνο) εκμετάλλευση και κυριαρχία.
- Τάση για συνομωσία: Η τάση να συνωμοτούν, να υποθάλουν συνωμοσίες κινούμενοι από τη θέληση να κυριαρχούν, να εκμεταλλεύονται και να καταστρέφουν, μέχρι να οργανώνουν μεγάλες συνωμοσίες με στόχο την παγκόσμια κυριαρχία. Πρόκειται για ένα θέμα που μεταφέρεται από δύο διάσημα πλαστογραφήματα: τον *Λόγο του Ραββίνου* (1872) και τα *Πρωτόκολλα της Σιών* (1903). Βρίσκουμε ποικίλες μεταμορφώσεις: εβραιομασονική, εβραιοκαπιταλιστική και εβραιομπολσεβικική συνομωσία.
- Φυλετική ανωτερότητα – θεία εκλογή: Η ιδέα μιας φυλετικής ανωτερότητας που θεωρείται ότι απορρέει από μία θεία εκλογή, ότι συγκροτούν έναν περιούσιο λαό. (δε συναντάται στην ελληνική περίπτωση).

Η δραστηριότητα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του σεμιναρίου, που θα μπορούσε να γίνει και με μαθητές.

- Θα σας δώσω πέντε αποσπάσματα, προκειμένου να μάθετε να διακρίνετε και να εντοπίζετε τον αντισημιτικό λόγο.
- Θα χωριστείτε σε πέντε ομάδες και αφού διαβάσετε κάθε απόσπασμα, θα μας πείτε ποια/ποιες είναι οι αντισημιτικές αφηγήσεις που χρησιμοποιούνται.
- Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για άσκηση, που μπορεί να γίνει στα παιδιά από γ' γυμνασίου και πάνω.

Βασικά ποσοτικά στοιχεία

	«Ισραηλίτες»	% επί του συνόλου
1879	2.652	0,15
1881	5.792	0,35
1907	6.127	0,23
1928	72.791	1,17
1940	67.661	0,91
1951	6.325	0,08

Μαρία Μηχανίδου (1890)

- Ας επιτρέψωσιν εις εμέ οι θερμοί προστάται των συμπολιτών ημών Ιουδαίων να εκφράσω την ταπεινήν μου ιδέαν. Αποκαλούσι αυτούς συμπολίτας· αλλά πάντες οι άνθρωποι θα απεκάλουν αυτούς τοιούτους και δεν θα ήσαν τόσον μισητοί εάν είχαν την καρδίαν ανθρώπινην ως την μορφήν. Αλλά δυστυχώς συμβαίνει το εναντίον. Και οι κύνες εισίν ημέτεροι σύνοικοι, αγαπώμεν δε αυτούς και τους περιποιούμεθα όταν διάγωσι καλώς, αλλ' όταν λυσσώσι τους φονεύομεν. Σύγγνωτέ μοι την παραβολήν· αλλά πως άλλως να ονομάσω αυτούς ή ανθρωπόμορφα θηρία, ενώ κέκτηνται πονηρίαν και θηριωδείαν κροκοδείλου, αφού κατασπαράττουσι θηριωδώς αθώα πλάσματα;²⁹

Ιάκωβος Πολυλάς (1891)³⁰

- Αι ταραχαί, αι οποίαι συνέβησαν, υπήρξαν πράγμα, το οποίον αργά ή γρήγορα θα συνέβαινε. Δεν είνε τίποτε καινούργιο. Εγώ το είχα προϊδή προ πολλού και το είπα εις τους Εβραίους τους οποίους γνωρίζω. Τους είπα επανηλειμμένως: προσέξατε, εσηκώσατε κεφάλι, μας παραμπήκατε στη μύτη, υπερηφανεύθητε, ηρχίσατε να φέρησθε αποτόμως προς τους Χριστιανούς. Προσέξατε, η διαγωγή σας αυτή θα σας εβγή εις κακόν. Δεν με ήκουσαν, δεν ηθέλησαν ν' ακούσουν την φωνήν της φρονήσεως και συνέβη ό,τι συνέβη. Έπειτα λάβετε την ψυχολογικήν βάσιν εν τω ζητήματι τούτω. Διατί θέλετε ο Κερκυραίος ν' αγαπά τον Ιουδαίον; Να τον θεωρή ίσον, αδελφόν του; Την γλώσσαν μας δεν την ομιλούν, εις τα σχολεία μας δεν συχνάζουν, πατρίδα των δεν θεωρούν την Ελλάδα, κτήματα αποφεύγουν να έχουν, τον παράν που κερδίζουν από ημάς τον βγάζουν έξω, τον τοποθετούν εις ξένας τραπέζας. Με όλα τα προνόμια, με όλην την ισοπολιτείαν αυτοί εξακολουθούν να είνε ξένοι, να είνε επήλυδες. Δεν είνε Έλληνες και δεν θέλουν να λέγωνται τοιούτοι! Επωφελούμενοι όμως από τα προνόμια, από την ιδιαιτέραν προστασίαν, ήτις παρεσχέθη εις αυτούς από τας κατά καιρόν κυβερνήσεις, κατέστησαν θρασύτατοι, νομίζουν ότι αυτοί άρχουσιν επί του τόπου μας. Απεμονώθησαν. Α-πε-μο-νώ-θη-σαν! Ακούσατέ με, δεν θεωρώ γελοίον τον αντισημιτισμόν, όχι δεν τον θεωρώ γελοίον. Είναι φυσικώτατον αίσθημα, είναι η φυσική αντίδρασις των νεωτέρων κοινωνιών κατά της εισβολής, κατά της επικρατείας των Ιουδαίων. Ακούσατέ με, ο Ιουδαίος απορροφά και δεν αποδίδει. Ούτε αυτής της βδέλλας το προτέρημα έχει, η οποία αφού πιη το αίμα το ξερνά! Ο λαός, εν τη πρακτική σοφία του, αντιλαμβάνεται πάντων τούτων κάλιστα. Θρησκευτικοί λόγοι, πολιτικοί λόγοι τον ώθησαν εις το κίνημα τούτο.

²⁹ Μ.Π. Μηχανίδου, «Ιουδαϊκά», *Καιροί*, αρ. 500, 2.6.1890 και *Ακρόπολις*, αρ. 2910, 6.6.1890

³⁰ Συνέντευξη του Ιάκωβου Πολυλά (13.5.1891). Αναδημοσιεύεται στο Ευτυχία Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006.

Εθνική Παμφοιτητική Ένωση (1931)³¹

- Η αναστάτωση οφείλεται εις την συσώρευσιν επί έτη της αγανακτήσεως της Ελληνικής ψυχής, λόγω της ανηκούστου διαγωγής των Εβραίων. Και συγκεκριμένως: 1) Διότι είναι κατά τα $\frac{3}{4}$ ξένοι υπήκοοι. 2) Διότι τα $\frac{3}{4}$ των Κομμουνιστών είναι Εβραίοι. 3) Διότι εκδίδουν τρεις γαλλοφώνους εφημερίδας και ουδεμίαν Ελληνικήν. 4) Διότι προτρέπουν τους στρατιώτας εις επανάστασιν. 6) Διότι ειργάσθησαν και επλήρωσαν ξένους δημοσιογράφους διά να γίνη η Θεσσαλονίκη αυτόνομος πόλις. 8) Διότι και το ελάχιστον ζήτημα φέρουν ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών δυσφημούντες την Ελλάδα. 11) Διότι διά ν' αποφύγουν την στρατιωτικήν θητείαν δημιουργούν εκατοντάδας συναγωγών και δήθεν ιεροψαλτών. 15) Διότι εδήλωσαν εις Γαλλοεβραίων καθηγητήν απεριφράστως ότι μισούν τους Έλληνας. 16) Διότι απέσχον όλοι γενικώς του εορτασμού της 25ης Μαρτίου. 17) Διότι μπουκοτάρουν παν το Ελληνικόν. 19) Διότι αποφεύγουν μετά πείσματος και θρασύτητος να ομιλούν την ελληνικήν γλώσσαν προτιμώντες την ξένην Ισπανικήν ήτις δεν τους ενθυμίζει παρά μίαν πολύ κακήν περίοδον της ζωής των. 21) Διότι στέλλουν εις τα Κομιτατζήδικα συνέδρια αντιπροσώπους διά να κηρυχθούν υπέρ της αυτονομήσεως της Μακεδονίας.

Μιχάλης Παπαστρατηγάκης, «Ήλθεν η ώρα!...», *Νέα Ευρώπη*, 27 Φεβρουαρίου 1943

- Εις την Θεσ/νίκην οι εβραίοι έχουν στήσει από μακρού μίαν από τας σπουδαιότερας εβραϊκάς φυλάς του κόσμου. Ζουν εις το περιθώριον της ελληνικής ζωής, χωρίς να μετέχουν των συγκινήσεων, των θλίψεων και των ενθουσιασμών του ελληνισμού. Είναι εχθροί, έτοιμοι να συνεργασθούν με οίον δήποτε εχθρόν μας, εχθροί από πολιτικήν και φυλετικήν θέσιν, εχθροί από ένστικτον. Ν' απαλλαγώμεν από αυτούς. Η ελληνική ψυχή δεν τους ανέχεται περισσότερον. Πρέπει να φύγουν μακράν. Που; Όπου θέλουν. Ας εύρουν άλλον τόπον, άλλους ανθρώπους δια να εκμεταλλευθούν, άλλα θύματα. Η ελληνική γη θέλει ν' απαλλαγή από αυτούς. Θέλει ν' αποκαθαρθή. Ήλθεν η ώρα! Οι βέβηλοι ας φύγουν.

³¹ Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε στις 25 Ιουνίου 1931 στην εφ. *Μακεδονία*.

Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα: Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΕΜΕ

Οριέττα Τρέβεζα

Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος οργανώνει από το 1996 ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολεία. Με εναλλακτικούς τρόπους διδασκαλίας επιδιώκεται η διαπολιτισμική και διαθρησκευτική γνωριμία και η επεξεργασία θεμάτων, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο ρατσισμός αντισημιτισμός και το Ολοκαύτωμα. Τα σχολεία ενημερώνονται στην αρχή κάθε χρονιάς για τα τρέχοντα προγράμματα του Ε.Μ.Ε. μέσω του Υπουργείου Παιδείας.

Εκπαιδευτικά προγράμματα

«Ολοκαύτωμα»: Στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος είναι να γνωρίσουν τα παιδιά τι συνέβη στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα. Μέσα από αρχαιολογικό υλικό, φωτογραφίες και μαρτυρίες, μαθαίνουν για την τύχη των Εβραίων και των άλλων θυμάτων του Ολοκαυτώματος και συζητούν για τη σημασία των ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν για την ζωή μας σήμερα. Το υλικό του προγράμματος είναι διαθέσιμο και σε μορφή μουσειοσκευής και συνδυάζεται με τη σχετική περιοδεύουσα έκθεση του Ε.Μ.Ε..

«Ολοκαύτωμα και Τέχνη»: Βιωματική διδασκαλία του Ολοκαυτώματος μέσω της Τέχνης (εικαστικά έργα, μουσική, ποίηση). Πρόκειται για εκπαιδευτικό πρόγραμμα που πραγματοποιείται σε συνεργασία με την Νίνα Αλκαλάη, θεωρητικός του χορού και χοροθεραπεύτρια. Προτείνεται για παιδιά Δημοτικού και Γυμνασίου.

«Κρυμμένα Παιδιά στην Ελλάδα της Κατοχής»: Στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος (Μουσειοσκευής) είναι να προβληματιστούν οι μαθητές πάνω σε ζητήματα πάντοτε επίκαιρα, όπως η φρίκη του πολέμου, η προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, η έννοια της ταυτότητας, η κοινωνική ανεκτικότητα, το δικαίωμα της διαφορετικότητας, ο ρατσισμός και η ξενοφοβία. Καθώς και η στάση των απλών ανθρώπων που τους έκρυψαν και τους έσωσαν. Επίσης, συνδέεται με την ομότιτλη περιοδεύουσα έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Προτείνεται για τις τελευταίες τάξεις του δημοτικού (Ε΄ και ΣΤ΄) και για την Α΄, Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου. Το υλικό είναι διαθέσιμο και σε μουσειοσκευή.

«Συναγωνιστής Έλληνας Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση» Μουσειοσκευή

Στόχος του εκπαιδευτικού έντυπου και οπτικοακουστικού υλικού είναι η γνωριμία των μαθητών με ένα άγνωστο κομμάτι της ελληνικής ιστορίας, μέσα από προσωπικές μαρτυρίες φωτογραφίες και πρωτότυπα έγγραφα της εποχής που βοηθούν τα παιδιά να αντιληφθούν τις έννοιες της αντίστασης και της αλληλεγγύης, τη σημασία της προσωπικής επιλογής και της συλλογικής δράσης, καθώς και τη γενναιότητα απέναντι στον κίνδυνο σε περίοδο κρίσης.

Ψηφιακή φωτογραφική έκθεση στην ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε. www.jewishmuseum.gr

«Αντισημιτισμός και Ρατσισμός: Χθες και Σήμερα» : Στόχος του εκπαιδευτικού προγράμματος μουσειοσκευής είναι η ανίχνευση της ιστορίας του αντισημιτισμού και του ρατσισμού και των εκδηλώσεων των φαινομένων αυτών, διαχρονικά. Με την εξέταση ιστορικών μελετών, άρθρων του ημερήσιου τύπου και σχετικών επίκαιρων κειμένων, τίθενται προς συζήτηση ερωτήματα, όπως, ποιες μορφές παίρνει ο αντισημιτισμός και ο ρατσισμός στις μέρες μας; πόσο ρατσιστές είμαστε; τι μας οδηγεί σε τέτοιες συμπεριφορές; πως μπορούμε να αλλάξουμε. Το εκπαιδευτικό υλικό παρέχεται και σε δανειστική μουσειοσκευή.

«Εβραϊκές Γειτονίες της Ελλάδας»: Ψηφιακή φωτογραφική έκθεση στην ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε. www.jewishmuseum.gr. Περιλαμβάνει πλούσιο φωτογραφικό υλικό από 12 κοινότητες στην Ελλάδα. Παρουσιάζει τη ζωή στις γειτονίες όπου ζούσαν εβραίοι πριν από τον πόλεμο και εμπεριέχει προτάσεις για την αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού στην τάξη.

Το πρόγραμμα Crocus

Το πρόγραμμα Crocus απευθύνεται σε μαθητές ηλικίας 11 έως 18 ετών και αποτελεί δραστηριότητα σε πολλά σχολεία από όλον τον κόσμο, τα οποία συμμετέχουν σε αυτό, εδώ και αρκετά χρόνια. Είναι ένας τρόπος να γνωρίσουν οι μαθητές το θέμα του Ολοκαυτώματος και να ενισχυθεί η γνώση τους σχετικά με τους κινδύνους των διακρίσεων, των προκαταλήψεων και της μισαλλοδοξίας. Αποστέλλονται στα σχολεία μέσω του Εβραϊκού Μουσείου, βολβοί κίτρινου κρόκου για να φυτευτούν το φθινόπωρο στη μνήμη των 1,5 εκατομμυρίων Εβραίων παιδιών και των χιλιάδων άλλων παιδιών, που πέθαναν στο Ολοκαύτωμα. Η ανάμειξη των παιδιών στη φύτευση των βολβών και παρακολούθηση της ανάπτυξης των λουλουδιών, ενθαρρύνει τη συνεχή επιμόρφωση σχετικά με τη σημασία της ανεκτικότητας και του σεβασμού. Τα κίτρινα άνθη φέρνουν στη μνήμη το κίτρινο άστρο του Δαβίδ, το οποίο οι Ναζί υποχρέωναν τους Εβραίους να φοράνε. Ο κρόκος ανθεί στα τέλη Ιανουαρίου ή στις αρχές του Φεβρουαρίου, κοντά στην παγκόσμια Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος (27 Ιανουαρίου). Όταν ανθίσουν τα λουλούδια, τα παιδιά θα έχουν την ευκαιρία να εξηγήσουν τον συμβολισμό τους.

Για τη σχολική χρονιά 2016-17 συμμετείχαν πάνω από 100 σχολεία από όλη την Ελλάδα, πολλά από τα οποία επισκέφτηκαν το μουσείο, πήραν μέρος σε εκπαιδευτικά προγράμματα και χρησιμοποίησαν εκπαιδευτικό υλικό και μουσειοσκευές.

Εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος αφιερωμένες στην Εθνική Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, 27^η Ιανουαρίου

Κάθε χρόνο προτείνονται στα σχολεία μέσω του Υπουργείου Παιδείας εκπαιδευτικά προγράμματα προβολές ταινιών ντοκιμαντέρ και συναντήσεις στο χώρο του Ε.Μ.Ε. με επιζήσαντες από το Ολοκαύτωμα για την Ημέρα Μνήμης. Επίσης στέλνεται εκπαιδευτικό υλικό στα σχολεία που ενδιαφέρονται. Την σχολική χρονιά 2016-17 στάλθηκε εκπαιδευτικό υλικό σε περισσότερα από 100 σχολεία σε όλη την Ελλάδα.

Επισκέψεις σε σχολεία: Το Ε.Μ.Ε. σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς διοργανώνει παρουσιάσεις σε σχολεία που το επιθυμούν με επιζήσαντες των στρατοπέδων, κρυμμένα παιδιά και αντάρτες. Οργανώνει επίσης προβολές ταινιών, ντοκιμαντέρ, εκπαιδευτικές δραστηριότητες, μουσειοσκευές.

Μουσειακές Εκπαιδευτικές Εκδόσεις

«Ο Φίλος μου ο Ααρών»

Στόχος της έκδοσης είναι να κατανοήσουν τα παιδιά την ιδιαιτερότητα της εβραϊκής θρησκείας και να προβληματιστούν για τη σημασία της διαφορετικότητας, μέσα από τις εμπειρίες δυο παιδιών της ηλικίας τους.

«Τα Ξυλοπάπουτσα Διηγούνται. Ένα Αληθινό Παραμύθι»

Στόχος του βιβλίου «Τα Ξυλοπάπουτσα Διηγούνται» είναι να φέρει τα μικρότερα παιδιά σε πρώτη επαφή με το θέμα του Ολοκαυτώματος μέσα από την εμπειρία ενός νεαρού αγοριού. Η αφήγηση βασίζεται σε πραγματικές ιστορίες από το στρατόπεδο συγκέντρωσης Μπέργκεν-Μπέλσεν, καθώς και σε αυθεντικά αντικείμενα από τη Συλλογή Ολοκαυτώματος του Μουσείου. Η εικονογράφηση έγινε με βάση φωτογραφίες του στρατοπέδου και στοιχεία από τις μαρτυρίες επιζώντων.

Οι εκδόσεις αυτές μπορεί να λειτουργήσουν ως αυτούσια αναγνώσματα, ή να χρησιμοποιηθούν στην τάξη, για την προετοιμασία των μαθητών πριν από μια επίσκεψη στο Εβραϊκό Μουσείο.

Δια δραστικό CD ROM «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941 – 1944» (εισαγωγή Ζανέτ)

Ευρωπαϊκές διεθνείς ημέρες, κυριακάτικα οικογενειακά προγράμματα και ξεναγήσεις σε μεμονωμένους επισκέπτες

Κάθε μήνα πραγματοποιούνται στο Ε.Μ.Ε, με αφορμή καθιερωμένες ευρωπαϊκές και διεθνείς ημέρες, σχολικά και οικογενειακά εκπαιδευτικά προγράμματα και ξεναγήσεις με διαφορετική θεματολογία π.χ. τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Ημέρα Εβραϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Ημέρα Μουσείων, Ημέρα Μνήμης Ολοκαυτώματος, Ημέρα κατά του Ρατσισμού, Ημέρα Ανεκτικότητας, Πέσσαχ – Πάσχα, Εκπαιδευτικά προγράμματα σε συνεργασία με το Δίκτυο Μουσείων Ιστορικού Κέντρου.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα απευθύνονται σε μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και προσφέρονται δωρεάν στα σχολεία καθημερινά, κατόπιν συνεννόησης. Οι εκπαιδευτικοί που ενδιαφέρονται για πληροφορίες και ενημερωτικό υλικό μπορούν να απευθυνθούν στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, και να ενημερώνονται τα εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια κτλ. στην ιστοσελίδα του Ε.Μ.Ε.: www.jewishmuseum.gr

Προτάσεις για μια βιωματική διδασκαλία του Ολοκαυτώματος μέσω της τέχνης

Νίνα Αλκαλάη

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί συνοπτικό συνοδευτικό υλικό του βιωματικού εργαστηρίου με στόχο:

1. Να υπενθυμίσει την αναγκαιότητα και σημασία της τέχνης στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας
2. Να προτείνει κάποιες απλές ιδέες στους καθηγητές που επιθυμούν να προσεγγίσουν το Ολοκαύτωμα μέσα από τις τέχνες.

Το Ολοκαύτωμα ως θέμα διδακτέας ύλης έχει ενταχθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90 στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα πολλών κρατών.

Στην Ελλάδα, ομάδα εκπαιδευτικών (Γ. Κόκκινος, Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ε. Κουνέλη, Α. Κώστογλου, Σ. Παπαδόπουλος) έχει καταθέσει σημαντικό ερευνητικό έργο για την προσέγγιση του θέματος το οποίο καταγράφεται στο βιβλίο τους «Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο». Σύμφωνα με τους συγγραφείς στόχος της σύγχρονης διδακτικής μεθοδολογίας διεθνώς είναι η ενσυναίσθηματική και διερευνητική προσέγγιση του θέματος έτσι ώστε η διδασκαλία να συμβάλλει τόσο στην καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης όσο και στη συναισθηματική εμπλοκή των μαθητών που σταδιακά επιφέρει συνειδητές αλλαγές στον τρόπο πρόσληψης του κόσμου και του Άλλου.

Όπως τονίζει και η Χριστίνα Κουλούρη καθηγήτρια νεότερης ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο:

Οι στόχοι της διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος εναρμονίζονται με τους στόχους της διδασκαλίας της ιστορίας, της πολιτικής αγωγής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Γενικεύοντας, θα εντοπίζαμε ως πρώτο στόχο την κατανόηση των άλλων, δηλαδή εν τέλει του εαυτού μας και του δυτικού πολιτισμού στον οποίο ανήκουμε. Σύμφωνα με τον δεύτερο στόχο, η διδασκαλία του Ολοκαυτώματος αποτελεί τμήμα της ευρύτερης παιδείας μας γιατί επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον κόσμο, τις αξίες που μεταδίδουμε στις επόμενες γενιές αλλά και από τις οποίες εμπνέονται οι δικές μας πράξεις.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Η τέχνη έρχεται στο επίκεντρο της διδακτικής εμπειρίας από τη στιγμή που η σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία αναδεικνύει τη σημασία της **ενσυναίσθησης, διερεύνησης, αποστασιοποίησης και επανόρθωσης.**

Ο Elliot Eisner, καθηγητής και πρόεδρος της διεθνούς ένωσης για την εκπαίδευση μέσω της τέχνης είχε πει: «ποιος είναι ο στόχος της εκπαίδευσης αν δεν διευρύνει τους τρόπους μέσω των οποίων το άτομο προσλαμβάνει τον κόσμο αλλά ταυτόχρονα εκφράζει και μοιράζεται με τους άλλους την εμπειρία του από αυτόν»;

ΤΕΧΝΗ: Μουσική, εικαστικά, χορός, ποίηση, λογοτεχνία, φωτογραφία, κινηματογράφος, βίντεο, θέατρο, αφίσες, γκράφιτι.

Τα προϊόντα τέχνης ως: **Αρχαιακό υλικό**
Μέσο γνώσης και κατανόησης
Πράξη δημιουργίας- επανόρθωσης

Στο στρατόπεδο Terezin, βιτρίνα προπαγάνδας των ναζί, στη βόρεια Βοημία, όπου παιδιά και ενήλικες είχαν τη δυνατότητα καλλιτεχνικής δημιουργίας πριν μεταφερθούν σε άλλα στρατόπεδα εξόντωσης, βρέθηκαν εκατοντάδες ποιήματα και πάνω από 4.000 ζωγραφιές, έργα 11.000 παιδιών και εφήβων. Στις ζωγραφιές και στους στίχους, ο τρόμος, η θλίψη, η ελπίδα, η απορία, παίρνουν χρώμα και μορφή. Τα έργα αποτελούν μαρτυρίες μιας ακατανόητης πραγματικότητας. Ταυτόχρονα ήταν και ο μοναδικός τρόπος συναισθηματικής επιβίωσης, πολύτιμο εργαλείο ψυχικής εκτόνωσης, γέφυρα σωτηρίας ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο.

Τα έργα από το Terezin, αλλά και ημερολόγια, μουσικές συνθέσεις και σχέδια που βρέθηκαν σε άλλα στρατόπεδα, αποτελούν ένα σπάνιο **αρχαιακό υλικό** που προσφέρει πολύτιμη **γνώση** για τα γεγονότα. Ταυτόχρονα αποτελούν εργαλείο **κατανόησης** για τις σκέψεις τα συναισθήματα και τη δράση των θυμάτων.

Τέχνη μετά τον Πόλεμο

Μετά τον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, ο γερμανοεβραίος φιλόσοφος Theodor Adorno με τη γνωστή φράση του «*μετά το Άουσβιτς δεν μπορεί να υπάρξει ποίηση*» αμφισβήτησε τη δύναμη της τέχνης και ανέδειξε το ζήτημα του «περιγράψιμου», της δυνατότητας λεκτικής αποτύπωσης οριακών γεγονότων, γενικά της αποτύπωσης του «αδιανόητου» μέσω της τέχνης.

Ωστόσο ο ίδιος τροποποίησε αργότερα τη θέση του: «*Ο ανθρώπινος πόνος ζητά τη συνεχή παρουσία της τέχνης.. μόνο στην τέχνη μπορεί ο πόνος να βρει τη φωνή του...*»

Σε παρόμοιο προβληματισμό, η καθηγήτρια Τζίνα Πολίτη στο δοκίμιό της «*Το Γραπτό και το Άφραστο*» επισημαίνει ότι γλώσσα και πάθος βρίσκονται σε αναντιστοιχία τονίζοντας ωστόσο ότι η γλώσσα συνεχίζει την προσπάθεια να εκφράσει το ανέκφραστο, και ότι κυρίως στην ποίηση η γλώσσα «*δηλώνει την ανημποριά της να πει ενώ ταυτόχρονα λέει*».

Η καταλυτική δύναμη της τέχνης αναδεικνύεται τόσο στα έργα που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, όσο και στα εκατοντάδες μεταπολεμικά έργα τέχνης που αναφέρονται σε αυτό το τραύμα (λογοτεχνία, ποίηση, εικαστικά, φιλμ, χορογραφίες, μουσική). Επιζώντες, απόγονοι θυμάτων, καλλιτέχνες και διανοούμενοι, εβραίοι και μη, αναζήτησαν μέσα από το συμβολισμό της τέχνης την κατανόηση, την ψυχική ισορροπία και εκτόνωση, την ψυχική επανόρθωση.

Όπως είπε και ο Εντγκάρ Μορέν: «*Όποιος και να είναι ο πολιτισμός του, το ανθρώπινο ον παράγει δύο ομιλίες: η μία είναι ορθολογική και η άλλη είναι συμβολική*».

ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ

Η διδασκαλία του Ολοκαυτώματος αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση για τον εκπαιδευτικό. Ο τρόπος προσέγγισης που προτείνεται σε αυτό το σεμινάριο, συνδυάζει αρχές της εκπαίδευσης μέσω της τέχνης και αρχές της θεραπείας μέσω των τεχνών.

1. Αρχές της εκπαίδευσης μέσω της τέχνης (*Art education*):

Επιδιώκεται η επαφή και εξοικείωση των μαθητών με επιλεγμένα έργα τέχνης.

1.1 Καταρχήν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η λεγόμενη «στρατοπεδική τέχνη». Υπάρχει ένα ευρύ και σημαντικό αρχαικό υλικό από ποιήματα, σημειώσεις, ημερολόγια, σκίτσα, εικαστικά έργα, που έγιναν μέσα στα στρατόπεδα από κρατούμενους, παιδιά και ενήλικες. Μέσα από αυτά, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με συγκεκριμένα πρόσωπα και τις εμπειρίες τους και όχι με στατιστικά μόνο στοιχεία ανθρώπινων απωλειών.

1.2 Έργα της μεταπολεμικής περιόδου που αναφέρονται σε αυτό το γεγονός ή εμπνέονται από αυτό μπορούν να μελετηθούν και αναλυθούν («στρατοπεδική λογοτεχνία», ποίηση, εικαστικά έργα, χορογραφικά έργα, μουσικές συνθέσεις)

1.3 Τέλος μπορούν να χρησιμοποιηθούν έργα που δεν έχουν άμεση σχέση με το Ολοκαύτωμα. Έργα τέχνης που εκφράζουν διαχρονικά την αγωνία του ανθρώπου για τους πολέμους, τη βία και τον αποκλεισμό μπορούν να συνδεθούν με το συγκεκριμένο θέμα.

2. Αρχές της θεραπείας μέσω των τεχνών (*Expressive arts therapies*): Με σημείο εκκίνησης τις τέχνες επιδιώκεται η προσωπική δημιουργική διαδικασία που οδηγεί σε έκφραση σκέψεων και συναισθημάτων, στη σύνδεση εσωτερικού κόσμου και εξωτερικής πραγματικότητας.

Ο στόχος είναι η **βιωματική εμπειρία** όπου οι μαθητές καλούνται να εμπλακούν ταυτόχρονα στο νοητικό, συναισθηματικό και σωματικό επίπεδο. Η βιωματική διδασκαλία μέσω των τεχνών προσφέρει στους μαθητές ένα χώρο για να σκεφτούν και να δημιουργήσουν ένα προσωπικό διάλογο με τα γεγονότα ώστε να μη μένουν απλοί αποδέκτες ιστορικών πληροφοριών.

Στον ασφαλή χώρο της καλλιτεχνικής διαδικασίας, ατομικής ή συλλογικής, μέσα από το συμβολισμό της τέχνης, οι μαθητές ενθαρρύνονται να εξερευνήσουν και να εκφράσουν σκέψεις και συναισθήματα για έννοιες που σφράγισαν τον 20^ο αιώνα αλλά αφορούν εξίσου το παρόν και το μέλλον. Έννοιες όπως ο ρατσισμός, η προκατάληψη, η απομόνωση και η βία, αλλά και ο σεβασμός του Άλλου, η αποδοχή της διαφορετικότητας, η προστασία, η διάσωση.

Η τέχνη ως εργαλείο προσέγγισης του Ολοκαυτώματος χρησιμοποιήθηκε ήδη από τη δεκαετία του '70 στο μουσείο του στρατοπέδου Άουσβιτς στην Πολωνία. Μαθητές γυμνασίων επισκέφτηκαν το μουσείο, άκουσαν ομιλίες, παρακολούθησαν φιλμ και μετά έπιασαν χαρτί και χρώματα. Τα έργα τους παρουσιάστηκαν σε ειδική έκθεση με τίτλο « Η μνήμη της ανθρώπινης τραγωδίας ».

ΑΠΛΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΩΡΑΣ

Υπάρχουν πολλές επιλογές σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη λογοτεχνία, την ποίηση, τα εικαστικά τη μουσική, την κίνηση, τον κινηματογράφο ή το θέατρο στην προσπάθεια προσέγγισης του Ολοκαυτώματος. Όπως αναφέρθηκε, ημερολόγια, αυτοβιογραφίες, γράμματα, ποιήματα, εικαστικά έργα και μουσικές συνθέσεις ενηλίκων και παιδιών που δολοφονήθηκαν ή επέζησαν, αλλά και καλλιτεχνών που μεταπολεμικά δημιούργησαν σε σχέση με αυτό το γεγονός μπορούν να αποτελέσουν ερέθισμα προσωπικής δημιουργίας. Να τονιστεί ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μην περιοριζόμαστε σε «μια διδασκαλία της φρίκης»(Β. Σακκά) ούτε και να περιγράφονται οι εβραίοι αποκλειστικά ως θύματα ενός παρανοϊκού σχεδίου, αλλά ως ευρωπαίοι πολίτες των οποίων η συμβολή στην ευρωπαϊκή τέχνη υπήρξε καταλυτική. Οι επιλογές για τον τρόπο προσέγγισης του Ολοκαυτώματος έχουν άμεση σχέση τόσο με την ηλικία των μαθητών όσο και με τα χρονικά περιθώρια: άλλες δυνατότητες υπάρχουν αν ο δάσκαλος έχει στη διάθεσή του μόνο δύο-τρεις ώρες με παιδιά της έκτης δημοτικού και άλλες αν έχει περισσότερες ώρες ή τη δυνατότητα ενός ευρύτερου πρότζεκτ με παιδιά του γυμνασίου ή λυκείου.

Γενικά ο τρόπος προσέγγισης έχει σχέση με τη νοητική και συναισθηματική ωριμότητα των μαθητών:

ΕΠΙΠΕΔΟ 1 (10-12 ετών)

- Μπορούν να διαβαστούν αποσπάσματα από το διάσημο **ημερολόγιο** της Άνας Φρανκ, της 13χρονης Γερμανίδας που κρυβόταν με την οικογένειά της για 2 χρόνια στο διαμορφωμένο πατάρι ενός σπιτιού στην Ολλανδία μέχρι να τους συλλάβουν οι Γερμανοί το 1944.

Μπορεί μετά να ζητηθεί από τους μαθητές:

Α) να **γράψουν** κάτι που θα απευθυνόταν στην Άνα Φρανκ (αλλά και όλα τα υπόλοιπα παιδιά που κρύβονταν)

Β) να **ζωγραφίσουν** ελεύθερα κάτι σε ατομικό ή κοινό χαρτόνι, σε σχέση με αυτό που σκέπτονται ή αισθάνονται με αυτή την ιστορία

Γ) να **φτιάξουν κάτι** (κολλάζ—χειροτεχνία)

Δ) με αφορμή το ημερολόγιο της Άνας Φρανκ να σκεφτούν και να μιλήσουν για παιδιά που στην εποχή μας βιώνουν τον αποκλεισμό τη βία και τον πόλεμο

- Μια άλλη ιδέα:

Στη μουσειοσκευή που δημιούργησε το Εβραϊκό Μουσείο για τα κρυμμένα παιδιά στην Ελλάδα της κατοχής, αναφέρονται πραγματικές ιστορίες παιδιών που σώθηκαν προστατευμένα από οικογένειες χριστιανών φίλων.

Μπορεί να εξερευνηθεί η προσωπική τους μαρτυρία, οι φωτογραφίες, η διαδρομή τους στον ελληνικό χάρτη.

Για παράδειγμα, η μικρή Ροζίνα Πάρδο σώθηκε, κρυμμένη 548 ημέρες με το ψευδώνυμο Ρούλα σε σπίτι χριστιανών φίλων. Μπορούμε να ζητήσουμε από μικρούς μαθητές να **δημιουργήσουν κάτι** σε σχέση με αυτή την ιστορία: Μια ζωγραφιά, ένα μικρό κολλάζ, κάτι με πλαστελίνη, πηλό, χάντρες.. Ή αν ήθελαν τώρα να τη ρωτήσουν κάτι (μια και ζει ακόμα

και είναι στην ηλικία των γιαγιάδων τους) να της πουν κάτι, να της γράψουν κάτι, τι θα ήταν αυτό;

- Αν υπάρχει στο σχολείο χώρος για **κίνηση**, οι μικροί μαθητές μπορούν με την καθοδήγηση κάποιου ειδικού να πειραματιστούν στον κινητικό αυτοσχεδιασμό πάνω σε συγκεκριμένες οδηγίες - έννοιες:

Τι σημαίνει κινούμαι ελεύθερα στο χώρο; Πώς αλλάζει η κίνηση όταν περιορίζεται; Πώς μεταφράζεται σε κίνηση η έννοια «προστατεύω κάποιον»; Πως κινείται μια ομάδα παιδιών που αποφασίζει να προστατεύσει ένα μέλος της ομάδας; Ή με τι κίνηση- κινήσεις- μικρό χορό, ατομικά ή ομαδικά μπορώ να εκφράσω αυτό που σκέφτομαι ή νοιώθω όταν μαθαίνω τέτοιες ιστορίες;

- Επίσης: Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης κράτησαν ζωντανή τη σεφαραδίτικη κουλτούρα, την εβραϊκή-ισπανική παράδοση. Κυκλοφορούν πολλά δείγματα αυτής της **μουσικής** παράδοσης (κάποια ερμηνεύει και η Σαβίνα Γιαννάτου). Ένα ή περισσότερα από αυτά τα τραγούδια θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για συζήτηση, για κίνηση, για ζωγραφική.

ΕΠΙΠΕΔΟ 2 (13-15 ετών)

- Μπορούμε να προτείνουμε στους μαθητές να διαβάσουν αποσπάσματα από κάποιο από τα δεκάδες **βιβλία-μαρτυρίες** που έχουν γράψει Έλληνες επιζώντες, ή να παρακολουθήσουν κάποιο από τα **φίλμ** που έχει γυριστεί για τους Έλληνες επιζώντες (σχετική βιβλιογραφία και πληροφορίες δίνει το Εβραϊκό Μουσείο). Μετά οι μαθητές το χρησιμοποιούν ως σημείο εκκίνησης για να δημιουργήσουν κείμενο- ποίημα- τραγούδι- εικαστικό έργο- αφίσσα- θεατρικό έργο.

- Μπορούμε να ζητήσουμε από τους μαθητές να βρουν στοιχεία για ελληνοεβραίους καλλιτέχνες, τη ζωή τους και το έργο τους (πχ Ρόζα Εσκενάζυ, Γιωσέφ Ελιγιά).

- Οι μαθητές μπορούν να εξερευνήσουν σύγχρονες αντισημιτικές προκαταλήψεις σε **γελοιογραφίες** εφημερίδων ή σε **γκράφιτι** στους δρόμους και να ανταποκριθούν με καλλιτεχνική δημιουργία. Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε **έννοιες και στοχασμούς** πάνω στην ανθρώπινη φύση και τη βία, να τους προκαλέσουμε να σκεφτούν τις δικές τους προκαταλήψεις για πολλές μειονότητες.

ΕΠΙΠΕΔΟ 3 (16-18 ετών)

Ισχύουν αυτά που γράφονται και για το επίπεδο 2 αλλά η νοητική και ψυχική ωριμότητα των μαθητών επιτρέπει πιο σύνθετη προσέγγιση.

- Μπορούμε να ζητήσουμε από τους μαθητές να κάνουν μια μικρή έρευνα για κάποιους σημαντικούς ευρωπαϊούς εβραίους καλλιτέχνες οι οποίοι χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα

- Μπορούμε να αναζητήσουμε σύγχρονα έργα τέχνης (λογοτεχνία- μουσική- θέατρο- φίλμ) που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα.

- Μπορούμε να προβάλλουμε ιστορικά **ντοκιμαντέρ** ή **φίλμ** για εκείνη την περίοδο και μετά να τους ζητήσουμε να σκεφτούν τρόπους αντιμετώπισης του ρατσισμού και μέσω της

καλλιτεχνικής δημιουργίας (πχ να σχεδιάσουν μια αφίσα ή να σκεφτούν ένα τηλεοπτικό σποτ κατά του αντισημιτισμού και του ρατσισμού).

Υπάρχουν αρκετά ντοκιμαντέρ για τους Έλληνες Εβραίους και την εμπειρία τους από τη ναζιστική περίοδο. Ενδεικτικά:

- Το ντοκιμαντέρ «Φιλιά εις τα παιδιά» του Βασίλη Λουλέ
- Το ντοκιμαντέρ «Το τραγούδι της Ζωής» του Τώνη Λυκουρέση
- Η ταινία « By-standing and Standing-by» της Φωφως Τερζίδου
- Η ταινία « Θεσσαλονίκη, πόλη της σιωπής» του Michel Amaraggi
- Το ντοκιμαντέρ «Το Ολοκαύτωμα της μνήμης» του Στέλιου Κούλογλου
- Η ταινία « In the Presence of my neighbors» του Ελληνοκαναδού Georges Gedeon

Υπάρχουν επίσης δεκάδες ντοκιμαντέρ και ταινίες που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα. Για παράδειγμα:

- Το ντοκιμαντέρ του Γάλλου σκηνοθέτη Αλέν Ρενέ « Νύχτα και Καταχνιά», διαρκεί μισή μόνο ώρα, γυρίστηκε το 1955 στην Πολωνία, και αποτελεί μια ποιητική ματιά σε μια πολύ σκληρή πραγματικότητα.
- Το ντοκιμαντέρ « Οι γιατροί του Γ' Ράιχ» των Karl Brandt, Ulf Schmidt
- Το φιλμ «Shoah» του Claude Lanzman (4DVD, 550 min.) βασίστηκε σε έρευνες 12 ετών σε όλο τον κόσμο με κρατούμενους στα στρατόπεδα, αξιωματικούς των SS και αυτόπτες μάρτυρες της τελικής λύσης. Κάποια μικρά αποσπάσματα θα μπορούσαν να αποτελέσουν υλικό εργασίας.
- Η ταινία «Eurora-Eurora» του Agniesta Holland, αναφέρεται στην πραγματική ιστορία ενός μικρού γερμανοεβραίου που σώθηκε παριστάνοντας τον ναζί.
- Η ταινία « Η Κλέφτρα των βιβλίων» του Μπραιαν Περσίβαλ
- Η ταινία « Ida » του Πάβελ Παβλικόφσκι
- Η ταινία « Φοίνικας» σε σκηνοθεσία Κρίστιαν Πέτζρολντ διαπραγματεύεται θέματα προδοσίας, αλλά και την αδυναμία προσαρμογής των επιζησάντων.
- Η ταινία « Ο γιος του Σαούλ» του Λάζλο Νέμες επικεντρώνεται στην αγωνία ενός κρατουμένου στο Άουσβιτς να βρει διέξοδο στο απόλυτο αδιέξοδο.
- Η ταινία « Ουζερί Τσιτσάνης» του Μανούσου Μανουσάκη αναφέρεται στον αδιέξοδο έρωτα ενός Χριστιανού και μιας εβραίας στη Θεσσαλονίκη το 1942-43 και είναι βασισμένη στο ομότιτλο βιβλίο του Γιώργου Σκαμπαρδώνη.
- Η ταινία «Ο λαβύρινθος της σιωπής» του Τζούλιο Ριτσιaréλλι αναφέρεται στο σπάσιμο της σιωπής στη Γερμανία το 1958.
- Το ντοκιμαντέρ «Viktor Ullmann: Βιογραφία μίας ηχογράφησης» των Ιωάννη Γρηγορόπουλου και Μιχάλη Αριστείδου αφηγείται την ιστορία του εβραίου μουσικοσυνθέτη Βίκτορ Ούλμαν, ο οποίος πέθανε το 1944 στο Άουσβιτς, αφού πέρασε από το Theresienstadt.

Τέλος, η σύγχρονη ξενοφοβία και ειδικότερα ο αντισημιτισμός όπως αποτυπώνονται στον ελληνικό και ξένο τύπο, στις γελοιογραφίες ή στα διάφορα blogs μπορούν να αποτελέσουν σημείο εκκίνησης για καλλιτεχνική-δημιουργική έρευνα.

Τα παραπάνω είναι απλά παραδείγματα για την ενσωμάτωση της τέχνης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ανάλογα με το χρόνο που διαθέτουν αλλά και τις προσωπικές γνώσεις και προτιμήσεις σε κάποιους τομείς τέχνης, οι καθηγητές μπορούν να αυτοσχεδιάσουν δημιουργικά έτσι ώστε η διδασκαλία του Ολοκαυτώματος να διευρύνει την εμπειρία ζωής των μαθητών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

- Αμαρίλιο-Κούνιο, Έρικα: *Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996.
- Αμαρίλιο-Κούνιο, Έρικα και Ναρ, Αλμπέρτος: *Προφορικές Μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.
- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη: *Το Ολοκαύτωμα στις Μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993.
  - *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία: Έλληνες πεζογράφοι για τη Γενοκτονία των Εβραίων*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995.
  - *Ο άλλος εν διωγμώ*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
- Αντωνίου, Γιώργος / Δορδανάς, Στράτος / Ζάικος, Νίκος / Μαραντζίδης, Νίκος: *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Ασέρ-Πάρδο, Ροζίνα: *548 ημέρες, με άλλο όνομα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1999.
- Βαρών Βασάρ, Οντέτ: *Η Ενηλικίωση μιας Γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Εστία, Αθήνα, 2009.
  - *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα, 2013 (επαυξημένη έκδοση).
- Γεωργιάδου, Βασιλική και Ρήγος, Άλκης (επιμ.): *Άουσβιτς. Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της Γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2007.
- Γιακοέλ, Γιομτώβ: *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Ίδρυμα ΕΤΣ - ΑΧΑΪΜ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- Γκατένιο-Όσμο, Νάτα: *Από την Κέρκυρα στο Μπίρκεναου και την Ιερουσαλήμ. Η ιστορία μιας Κερκυραίας Εβραίας*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2005.
- Γκρίνμπεργκ, Νατάν, *Ντοκουμέντα*, εισαγωγή, επιστημονική επιμέλεια Βασίλης Ριτζαλέος, Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή, 2013.
- Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης: *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1945*, Εστία, 1996.
  - *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944 επί τη βάση των μυστικών αρχείων των SS*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1969.
- Εσκενατζή, Ματθίλδη και Καλέφ, Εζρά: *Το Ολοκαύτωμα. 50 Χρόνια Μνήμης*. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 1994.
- Ιωαννίδης, Ιωάννης: *Οι Εβραίοι εις την Αντίστασιν*, Χ.Ε.Ο., Ιωάννινα, 1948.
- Καμπανέλης, Ιάκωβος: *Μάουτχάουζεν*, Κέδρος, Αθήνα, 16^η έκδ. 1995.
- Κόκκινος, Γιώργος κ.ά.: *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο. Ένα εκπαιδευτικό ερευνητικό πρόγραμμα για μαθητές*

- Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου, σειρά Έκκεντρη Ιστορία – Ιστορία από το Περιθώριο, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2007.
- Κούνιο, Χάιντς: *Έζησα τον Θάνατο*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1982 (επανεκδοση: Ίδρυμα Ετς Χαΐμ, Θεσσαλονίκη 2014).
  - Κωνσταντοπούλου, Φωτεινή (επιμ.): *Οι Έλληνες Εβραίοι*, Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
  - Λέβι, Πρίμο: *Αν αυτός είναι ο Άνθρωπος*, Άγρα, Αθήνα, 1992.
  - Μαγκλίνης, Ηλίας: *Ολοκαύτωμα. Ιστορία και μνήμη*. Περιοδικό «ΔΙΑΒΑΖΩ», τ. 400, Αθήνα, 1999.
  - Μαργαρίτης, Γιώργος: *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005.
  - Ματαράσσο, Ισαάκ: *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν*, Μπεζές, Αθήνα, 1948.
  - Μάτσας, Νέστορας: *Αυτό το παιδί πέθανε αύριο*, Πιτσιλός, Αθήνα, 1987.
  - Μενασέ, Αλμπέρτος: *Μπιρκενάου. Άουσβιτς II. Αναμνήσεις ενός αυτόπτη μάρτυρος*, Θεσσαλονίκη, ΙΚΘ 1974 (α΄ έκδοση στα γαλλικά, 1947).
  - Μόλχο, Μικαέλ / Νεχαμά, Ιωσήφ: *In Memoriam*. Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, τόμοι 3, 1948-1953 (επανεκδοση 1976).
  - Μόλχο, Ρένα: *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, πρόλογος Νίκος Ζάικος, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2014.
  - Μπενβενίστε, Ρίκα: *Αυτοί που επέζησαν, Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή*, Πόλις, Αθήνα, 2014.
    - Λούνα. *Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*, Πόλις, Αθήνα, 2017.
  - Μπενρουμπή-Αμπαστάδο, Λίλιαν: *Τα τετράδια της Λίνας*, Καπάνι, Θεσσαλονίκη, 1999.
  - Μούλιας, Χρήστος Αθ.: *Η Εβραϊκή Παρουσία στην Πάτρα από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 2015.
  - Νατζαρής, Μαρσέλ: *Χρονικό 41-45*, Ίδρυμα ΕΤΣ-ΑΧΑΪΜ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991.
  - Νάχμαν, Ευτυχία: *Γιάννενα: Ταξίδι στο Παρελθόν*, Τάλως, Αθήνα, 1996.
  - Ναχμία, Μπέρρυ: *Κραυγή για το αύριο*, Κάκτος, Αθήνα, 1989.
  - Ναχμία, Νίνα: *Ρέινα Ζιλμπέρτα, Ένα παιδί στο γκέτο της Θεσσαλονίκης*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 1996.
  - Ναχόν, Μάρκος: *Μπιρκενάου. Το στρατόπεδο του Θανάτου*, Ίδρυμα ΕΤΣ-ΑΧΑΪΜ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991.
  - Πίνχας, Λίζα: *Αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα*, Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, Αθήνα, 2014.
  - Ρης, Λώρενς: *Άουσβιτς. Οι Ναζί και η «Τελική Λύση»*. Πατάκης, Αθήνα, 2006.
  - Σιμπή, Ιακώβ και Λάμψα, Καρίνα: *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.
  - Σιμπή, Ιακώβ και Λάμψα, Καρίνα: *Η Διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέττο και τα στρατόπεδα. Οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 2012.
  - Σούσης, Μάριος: *Καλή αντάμωση. Φιλιά εις τα παιδιά. Τα παιδιά που έχασαν το τρένο για το Άουσβιτς*, Turangalia Books, Αθήνα, 2013.
  - Σεβίλια, Ερρίκος: *Αθήνα - Άουσβιτς*, Εστία, Αθήνα, 1983.

- Σιμχά, Παύλος: *Οικογένεια Δημητρίου*, Αυτοέκδοση, Χ.Τ., 1988.
- Στραβόλεμος, Διονύσης: *Ένας ηρωϊσμός, μια δικαίωση. Η διάσωση των Εβραίων της Ζακύνθου*, Αθήνα, 1988.
- Στρούμσα, Ιάκωβος: *Διάλεξα την ζωή*, Ίδρυμα ΕΤΣ-ΑΧΑΪΜ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Ταγκυέφ, Πιερ-Αντρέ: *Τι είναι αντισημιτισμός;*, Εστία, Αθήνα, 2011.
- Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος: *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, 2004.
- Φίνκελστάιν, Νόρμαν: *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος*. Εικοστός Πρώτος, Αθήνα, 2001.
- Φιλοσόφου, Μαρία: *Κατοχή και Αντίσταση στην Αχαΐα: Κοινωνικές και Εκπαιδευτικές Διαστάσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα 2009 (διαθέσιμη ηλεκτρονικά, βλ. παρακάτω).
- Φλάισερ, Χάγκεν: *Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1988, 1995.
  - *Οι Πόλεμοι της Μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2009.
- Φρεζής, Ραφαήλ: *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Ώρες, Βόλος, 1994.
- Χανταλί, Ιάκωβος: *Από το Λευκό Πύργο στις πύλες του Άουσβιτς*, Ίδρυμα ΕΤΣ-ΑΧΑΪΜ, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Ψαρράς, Δημήτρης: *Τα μπεστ σέλερ του μίσους. Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών στην Ελλάδα, 1920-2013*, Πόλις, Αθήνα, 2013.

*

- Bowman, Steven: *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, Έκδοση ΚΙΣ, Αθήνα, 2012.
- Flemming E.K.: *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Οδυσσέας, Αθήνα 2009.
- Friedländer, Saul: *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, Πόλις, Αθήνα, 2013.
- Kershaw, Ian: *Ο Χίτλερ, οι Γερμανοί και η Τελική Λύση*, Πατάκης, Αθήνα, 2012.
- Mazower, Mark: *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Mendelsohn, Daniel: *Χαμένοι. Αναζητώντας έξι από τα έξι εκατομμύρια*, Πόλις, Αθήνα, 2010.
- Pierron, Bertrand: *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα, 2004.
- Snyder, Timothy: *Αιματοβαμμένες χώρες. Η Ευρώπη μεταξύ Χίτλερ και Στάλιν*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2017.
- Schminck-Gustavus Ch., *Μνήμες Κατοχής II – Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, Ισνάφι, Αθήνα, 2011.
- Wiewiorka, Annette, *Το Άουσβιτς όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, μτφρ. Κορίνα Δευτεραίου, επίμετρο Ρ. Μπενβενίστε, Πόλις, Αθήνα 2013.

- Winkler A. Heinrich: *Βαϊμάρη. Η Ανάπηρη Δημοκρατία 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα, 2011.
- Zee, Ruth Vander & Innocenti, Roberto, *Έρικα*, μτφρ. Μαρίζα Ντεκάστρο, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2015.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

- Adam, U.D.: *Judenpolitik in Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972.
- Adelsberger, Lucie: *Auschwitz: Ein Tatsachenbericht*. 3. Ausg., Berlin, 1960.
- Arad, Yidzhak: *Belzec, Sobibor, Treblinka*, Indiana University Press, Bloomington, 1987.
- Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust*, Franklin Watts, New York, 1982.
- Bensoussan, Georges: *Atlas de la Shoah: La mise à mort des Juifs d'Europe, 1939-1945*, Atlas Autrement, Paris, 2014.
- Camhi-Fromer, Rebecca: *The Holocaust Odyssey of Daniel Bannahias, Sonderkommando*. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama, 1993.
- Czech, Danuta: *Deportation und Vernichtung der griechischen Juden in: Hefte von Auschwitz, II*, 1970.
- Dawidowicz, L.: *Der Krieg gegen die Juden 1933-1945*. Wiesbaden, 1979.
- Gilbert, Martin: *The Dent Atlas of the Holocaust. The Complete history*, Orion, London, 1993.
- Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945: Informator encyklopedyczny*, Warszawa, 1979.
- Grand, Evelyne: *Le Deuxième Groupe*, 1994, Israel E.M.N., Ltd Jerusalem.
- Hilberg, Raul (2003a) [1961]: *The Destruction of the European Jews* (Third ed.). New Haven, CT: Yale University Press.
- Kitroeff, A: *War time Jews - The case of Athens*, ΕΛΙΑΜΕΠ, 1995.
- Le Chêne, Evelyn: *Mauthausen, the History of a Death Camp*, London, 1971.
- Matsas, Michael: *The illusion of Safety: The Story of the Greek Jews during the Second World War*, Pella Publishing Company, INC., New York, 1997.
- Tregenza, Michael: *Belzec Death Camp*, in: *The Wiener Library Bulletin*, 1977, volume XXX, pp. 8-25.

Διαδικτυακοί τόποι

- www.jewishmuseum.gr (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος)
- www.jmth.gr (Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης)

- www.kis.gr (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο)
- www.teachingholocaust.com
- www.ushmm.org (United States Holocaust Memorial Museum)
  - [www.ushmm.org/education/for educators](http://www.ushmm.org/education/for_educators)
  - www.ushmm.org/greece/eng/intro.htm
- www.yadvashem.org.il. (Yad Vashem)
- www.vhf.org. (Survivors of the Shoah Visual History Foundation)
- www.stiftung-denkmal.de (Μνημείο Βερολίνου)
- www.denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas.de
- www.memorialdelashoah.org (Memorial de la Shoah)

© Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2018